

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

əlyazması hüququnda

İsmayılova Nuray Vilayət qızının

**“Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılmasında
beynəlxalq kreditlərdən istifadənin imkanları”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İstiqamətin şifri və adı:-060401 - “Dünya iqtisadiyyatı”

İxtisaslaşma:“Beynəlxalq maliyyə və valyuta-kredit münasibətləri”

Elmi rəhbər:

i.e.n., dosent. A.A.Babayev

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n., dosent F.Ə.Rəhimli

Kafedra müdiri:

İqtisad elmləri doktoru,
professor İ.A.Kərimli

BAKİ – 2017

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Fəsil 1. Azərbaycanca qeyri-neft sektorunun inkişafının mövcud vəziyyəti	6
1.1. Milli iqtisadiyyatın mövcud sahə strukturlaşması və onun formalaşdırılmasına təsir edən amillər	6
1.2. Qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tənzimlənməsi metodları	25
Fəsil 2. Qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətliliyi, insan kapitalı və iqtisadi dayanıqlığın artırılması meyarları	34
2.1. Qeyri neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin və maliyyə dayanıqlığının inkişafına yönəldilmiş tədbirlər	34
2.2. İnsan kapitalının inkişafında qeyri-neft sektorunun rolunun artırılması	52
Fəsil 3. Gələcəyə istiqamətlənmiş strategiyada qeyri-neft sektorunun əhəmiyyəti və beynəlxalq kredit təcrübəsindən istifadənin perspektivləri	60
3.1. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış və inkişaf konsepsiyasında qeyri-neft sektorunun artırılması yolları və əhəmiyyəti	61
3.2. Qeyri-neft sektorunda ixracın stimullaşdırılmasında beynəlxalq kredit təcrübəsindən istifadə	76
Nəticə	89
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	91

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə ölkəmizin dünya birliklərinə inteqrasiyanın müvəffəqiyyətlə reallaşması iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması yönündə uğurlar qazanmışdır. Son illərdə məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası borc alan bir ölkədən borc verən bir ölkəyə çevrilmişdir və bu proses qloballaşma dövründən kifayət qədər uğurla nəticələnmişdir. Bunun əsas səbəbi ulu öndər cənab Heydər Əliyevin və onun davamçısı olan Cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi yüksək iqtisadi-siyasi strategiyanın nəticəsidir. İqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin olunması ilk öncə inkişafın diversifikasiyasının reallaşdırılmasına zəruriyyət yaradır. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və bu sektor üzrə ixrac potensialının artırılması mühüm strateji əhəmiyyəti daşıyır. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi həm bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafının effektivliyinə, həm də dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılması və onun müxtəlif mənbələrdən formalaşdırılması baxımdan mühüm hesab olunur. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ixrac gəlirlərinin artırılmasına da birbaşa təsir edir. Bunları nəzərə alaraq dövlət başçısı tərəfindən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş məsələlərin reallaşmasına daha çox üstünlük verilməkdədir.

Magistr dissertasiyasının məqsədi Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması və beynəlxalq kreditlərdən istifadənin imkanlarının müəyyən edilməsidir.

Bundan irəli gələrək tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi diqqətə alınmışdır:

- müasir çağırışlar fonunda qeyri-neft sektorunun inkişafının zəruriliyinin açıqlanması;
- inkişaf potensialının müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektoru sahələrinin araşdırılması və təhlili;
- qeyri-neft sektorunun inkişafını vacib edən amillərin müəyyənləşdirilməsi;

- milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda istehsalın effektivliyinin artırılması və ixrac potensialının genişləndirilməsi;

- insan kapitalının artırılmasında qeyri-neft sektorunun rolu göstərilməsi;

- qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət dəstəklənməsi və stimullaşdırılması tədbirlərinin araşdırılması;

- qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının beynəlxalq kreditlər hesabına artırılması imkanlarının öyrənilməsi.

Tədqiqatın predmetini Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun inkişafında beynəlxalq kreditlərdən istifadənin xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoru təşkil edir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını dialektik məntiq, kompleks və sistemli yanaşma müddəaları təşkil edir. İşdə elmi abstraksiya, təhlil və sintez, qruplaşdırma və müqayisə metodlarından istifadə edimişdir.

Tədqiqatın nəzəri əsasını iqtisad elminin yerli və xarici nümayəndələrinin əsərləri, dövlət qanunvericiliyi aktları (Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, Azərbaycan Respublikasının prezidentinin fərmanları, Nazirlər Kabinetinin sərəncam və qərarları, başqa normativ-hüquqi sənədlər) təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazasını. Dissertasiya işində həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlardan, elektron resurslardan, dövri mətbuat mənbələrindən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Mərkəzi bankın və həmçinin başqa dövlət qurumları, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsinin statistik və hesabat məlumatları.

Tədqiqatın elmi yeniliyi milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun cari kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini müəyyənləşdirən amillərin və onun inkişafının dövlət tənzimlənməsində hansı metodlara üstünlük verilməsinin açıqlanmasından, insan kapitalının inkişafında qeyri-neft sektorunun rolunun göstə-

rilməsindən, qeyri-neft sektorunun inkişafında beynəlxalq kreditin imkanlarında istifadənin nə dərəcədə mümkün olmasının üzə çıxarılmasından ibarətdir.

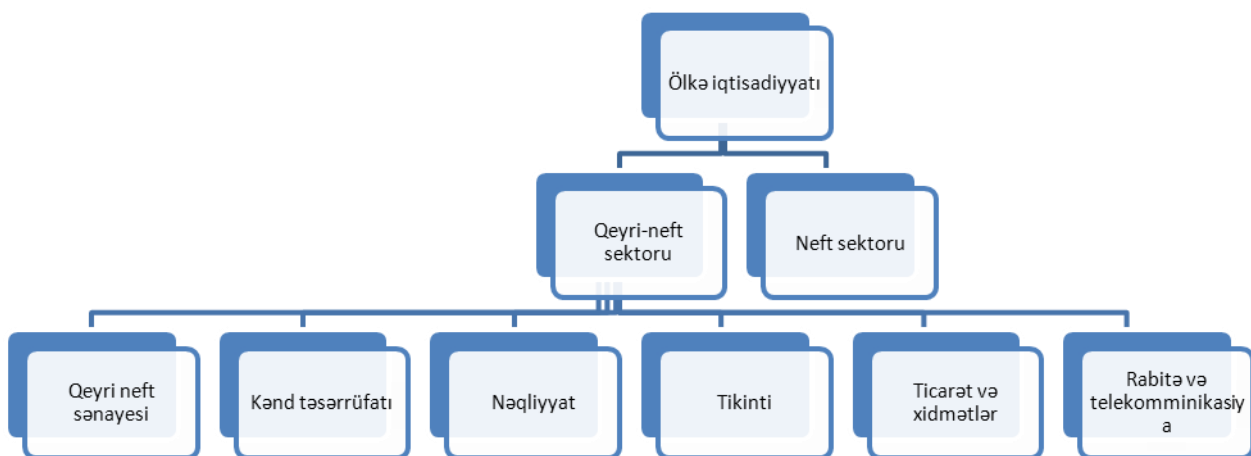
Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, milli iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun müasir durumu və inkişaf perspektivləri, insan kapitalının inkişafındakı rolu, öz növbəsində qeyri-neft sektorunun inkişafında beynəlxalq kreditin iştirak imkanları təhlil olunur, öyrənilir və işıqlandırılır.

Tədqiqatın həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi 96 səhifəni əhatə etməklə giriş, 3 fəsil, 6 paragraf, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Fəsil 1. Azərbaycanca qeyri-neft sektorunun inkişafının mövcud vəziyyəti

1.1. Milli iqtisadiyyatın mövcud sahə sturukturlaşması və onun formalaşmasına təsir edən amillər

Milli iqtisadiyyat dedikdə beynəlxalq iqtisadiyyat ilə qarşılıqlı münasibətdə olan, ayrı-ayrılıqda ölkələrin inzibati quruluşuna görə, sosial-iqtisadi, coğrafi mühitdə, texnika və texnologiya üzrə fərqlənən təsərrüfat sistemi başa düşülür. Hər ölkənin milli iqtisadiyyatı onun ümumi iqtisadiyyatının bir hissəsini təşkil edir. Hər ölkə özünə uyğun olan sturuktur davranışını hazırlayıb, həyata keçirir. Çünki ölkələrin milli iqtisadiyyatları hazırki şəraitdə elə bir inkişaf səviyyəsinə malikdir ki, onların sturukturu özü-özlüyündə böyük bir iqtisadi subyektdir. Sturuktur dəyişə bilən daxili və xarici mühit amilləri vəziyyətində sistemin bütövlüyü onun vacib əlamətlərinin dəyişməz saxlanılmasını təmin edən dayanıqlı münasibətlərin ümumi məcmusunu özündə əhatə edir. Milli iqtisadiyyatın sturukturu onun davamlığının və iqtisadi, energetika, informasiya, texniki və texnoloji cəhətdən ictimai istehsalın səmərəliliyini dəqiqləşədirir, həmçinin milli təhlükəsizliyin əsasını da təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sturukturu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar (şəkil 1).

Şəkil 1. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sturukturu

Qeyri-neft sektorunu nəzərdən keçirsək 6 başlıca sahədən ibarət olduğunu müşahidə edəcəyik. İlk 2 sahə (qeyri-neft sənayesi və kənd təsərrüfatı sənayesi) ticari sahələr olduğundan xarici ticarətdə mühüm yer tutur. Digər sahələr (nəqliyyat, tikinti, ticarət və sosial xidmətlər, rabitə və telekommunikasiya sahələri) qeyri-ticari sahələr olduğundan ölkəni xarici ticarətdə təmsil etmir.

İnkişaf etmiş ölkələrin tədqiqatları göstərir ki, milli iqtisadiyyatda neft sənayesinin yüksək inkişafı ölkəyə qəbul olan investisiyalardan, həmçinin sürətlə yüksələn dövlət büdcəsi gəlirlərindən istifadə edilməsi mühüm fayda kəsb edir. Bunların hamısı dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılması ilə yaxından əlaqədar olub bununla birlikdə iqtisadiyyatın başqa sahələrinin məqsədyönlü investisiyaların yatırılmasından birbaşa asılıdır. Milli iqtisadiyyatda neft sənayesinin yüksək artımı əsas nəticədə ixracın strukturunda neft hasilatının xüsusi kütləsinin artması ilə nəticələnir. Beləliklə, əsasən ixrac gəlirinin mühüm hissəsi neft gəlirinin payına düşür. Son nəticədə milli iqtisadiyyatın, həmçinin dövlət büdcəsinin neftdən asılılığının yaranmasına gətirib çıxarır. Bu şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi iqtisadi inkişafın tarazlı və dinamik səciyyə daşmasına xidmət edir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafı həmçinin milli iqtisadiyyatın və dövlət büdcəsinin neftdən asılı olmasının qarşısının alınmasında mühüm rol oynayır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı həmçinin regionların sosial-iqtisadi artımına və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınmasına da birbaşa təsir göstərir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı ixracın strukturunda bir məhsulun dominant vəziyyətinin qarşısını alır, bununla birlikdə məhsul ixracının bazar konyukturası şəraitində meydana gələn tərəddüdlərdən asılılığının azaldılmasına da birbaşa təsir edir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sistemində sürətlə uyğunlaşması, eləcə də iqtisadiyyatda daim yüksəlişin təmin olunması, ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsi, iqtisadiyyatın, həmçinin ixracın diversifikasiyasının təmin olunması gələcək 10-15 il müddətində qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafından birbaşa asılı olacaqdır. Qeyri-neft sektorunun daim

inkışafı bu sahələrdə istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artmasını tələb edir. Aydınır ki, Azərbaycan Respublikası dünya bazarına əsasən xammal halında neft məhsulları ixrac edir. Dünya bazarına neft ixracının sürətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilkin vaxtlarında ölkəmizin strateji cəhətdən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə inteqrasiyanın başlağıcını qoymuşdur.

XX əsrin əvvələrindən başlayaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində baş verən qloballaşma prosesi qlobal iqtisadi böhranların başlanması ilə nəticələndi. Qlobal iqtisadi böhranların yaranması hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatına mühüm dərəcədə təsir etmişdir. Buna görə də qlobal iqtisadi böhranın destruktiv təsirlərini daimi şəkildə normallaşdırmaq məqsədilə, qeyri-neft sektorunun iqtisadi artımına xüsusi diqqət edilməsi obyektiv hala çevrilmişdir. Aparılan tədqiqatlar, həmçinin inkışaf etmiş ölkələrin araşdırmaları göstərir ki, qeyri-neft sektorunun inkışafının dövlət tərəfindən nizamlanmasına zəruri ehtiyac vardır. Milli iqtisadiyyatın ixrac sektorunun yaranmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də qeyri-neft sektorunun inkışafının dövlət tərəfindən nizamlanması istiqamətinin reallaşdırılmasıdır. Qeyri-neft sektorunun dövlət tərəfindən nizamlanmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin reallaşması ölkənin neftdən asılılığının azaldılması həmçinin yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınması sahəsində əhəmiyyətli iqtisadi tədbirlər planı ilə özünü göstərir. Bu planların reallaşması iqtisadiyyatın daim dayanıqlı inkışafına zəmin yaradır. Qeyri-neft sektorunda məhsulların daxili və xarici bazarda gücləndirilməsi daima fəaliyyət göstərən texnologiyaların tətbiqinin reallaşmasını özündə əks etdirir. Tədqiqatlar göstərir ki, bütünlükdə neft sektorunda özəl sektorun üstünlüyü daha çoxdur. Bu birinci növbədə əmlak və mülkiyyətin özəlləşdirilməsi ilə bağlıdır və bazar iqtisadiyyatına keçidin əsas atributu kimi çıxış edir. Xarici investorlar əsasən neft sektoruna investisiya qoyuluşunun reallaşdırılmasına daha çox maraqlı olurlar. Qeyri-neft sektorunun inkışafının artırılması tədbirlərinin reallaşdırılması bir sıra vəziyyətlərdə risklərlə bağlı olduğundan və infrastruktur təminatının zəif olmasına görə xarici

investorların qeyri-neft sektoruna maraqları bir qədər aşağıdır. Neft sektoruna sərf olunan investesiyaların insan kapitalına və sənaye kapitalına çevrilməsi nəticəsində yetərli qədər mənfəət əldə etmək mümkündür. Beləliklə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin reallaşması çağdaş şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının stabilliyin yüksəldilməsinə, həmçinin diversifikasiya hallarının qüvvətlənməsinə birbaşa təsir edir.

Qeyri-neft sektorunun artmasının ölkə iqtisadiyyatın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyəti vardır. Bunlara aşağıdakı amilləri nümunə göstərmək olar:

- ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırır;
- neft tükənən ehtiyat olduğu üçün ölkə iqtisadiyyatında zəmanətçi rolunda çıxış edir;
- daxili tələbatların ödənilməsində idxal məhsullarından asılılığın azaldır və nəticədə milli məhsullara üstünlük artırır;
- dövlət büdcəsinin gəlirlərinin mühüm mənbələrindən biri kimi çıxış edir;
- işsizliyin qarşısını alır və beləliklə məşğul əhalinin çox hissəsi qeyri-neft sektorunda çalışır.

Yuxarıdakı amillərə diqqətlə nəzərdən keçirdikdə qeyri-neft sektorunun milli iqtisadiyyatda, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında indiki və gələcək dövrü üçün oynadığı rolunun daha aydın başa düşmək olur. Əhalinin ümumi tələbatlarını qarşılamasında idaxal məhsullarından asılılıq səviyyəsinin aşağı düşməsində, maliyyə sektorunda idxal inflyasiyasından qorunmasında qeyri-neft sektorunun rolu əvəzsizdir. Dövlət gəlirlərinin artmasında qeyri-neft sektorunun mühüm əhəmiyyəti vardır. Neft sektorunun daxilomaların həcmnin çox olmasına baxmayaraq tükənən ehtiyat olduğu üçün nəticədə büdcə gəlirləri real sektorun yəni qeyri-neft sektorunun dayanıqlığından daha çox asılıdır. Buna görə də, qeyri-neft sektorunun inkişafı və diversifikasiyası ölkəmiz üçün prioritet hesab olunur. Ümumi daxili məhsulun artımına təsir edən amillər aşağıdakılardır:

- daxili tələbatın infrasturukturunun dəyişməsi;
- investesiya strategiyası, cəlb olunmuş investesiyaların həcmi;

- maliyyə, bank sektorunda həyata keçirilən islahatlardan yaranan və kreditləşmədən yaranan istehsal və istehlak münasibəti;
- daxili istehsalı yaradan dövlət xərclərinin həcmi;
- ölkədə institusional və struktur formalarında həyata keçirilən dəyişikliklər, qanunvericilik sahəsinin yaradılması.

Bu amilərin hamısı ölkəmiz üçün həmişə diqqət mərkəzində olub və reallaşan sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində keçid dövrü müvəffəqiyyətlə başa çatdırılıb, hal-hazırda iqtisadiyyat sahəsində şaxələndirmə prosesi həyata keçirilir. Son illərdə milli iqtisadiyyat sahəsində reallaşdırılan siyasət qeyri-neft sektorunun inkişafına mühüm təsir etmişdir. 2020-ci ilə kimi Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyası qeyri-neft sektorunun həcmnin adambaşına \$1000, ümumilikdə isə \$10 mlrd. qədər qalxması hədəf olaraq müəyyənləşdirilmişdir. Bu konsepsiyanın digər hədəfi kimi qeyri-neft ixracının ümumi idxala bərabər olması nəzərdə tutulur. Bu isə Azərbaycan Respublikası üçün beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, neft hasilatının tükəndiyi vaxtlarda tədiyyə balansındakı saldonun qorunub saxlanması, həmçinin iqtisadi nüfuzun itirilməsinin qarşısının alınması istiqamətində mühüm rol oynayacaqdır.

2015-ci illə müqasayədə ÜDM istehsalı 3,8% aşağı düşmüşdür. ÜDM istehsalının aşağı düşməsinin ilkin səbəbi tikinti sahəsində məhsul və xidmətlər istehsalının 27,6% azalması olmuşdur. Eyni zamanda informasiya və rabitə sahələrində istehsal olunmuş əlavə dəyər 4,5%, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sahələrində 2,6%, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri sahələrində 1,5%, sənayedə 0,4%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahələrində isə 0,1% artmışdır.

Aşağıdakı diaqramda göstərildiyi kimi, 2016-cı ildə sənaye ÜDM-un strukturunda xüsusi yer tutmuşdur. ÜDM-un 37,40%-i sənayedə, 10,00%-i tikintidə, 10,30%-i ticarət və xidmətlər sahəsində, 5,60%-i kənd təsərrüfatı sahəsində, 6,80%-i nəqliyyat və anbar təsərrüfatı sahəsində, 1,80%-i informasiya

və rabitə sahəsində, 18,00%-i sosial və fərdi xidmətlər sahəsində istehsal olunmuş, məhsula və idxala görə ödənilmiş xalis vergilərin payı 7,70% təşkil etmişdir.

Diaqram 1. 2016-cı ildə ÜDM-un strukturu [Mənbə: (www.stat.gov.az)]

Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin hazırladığı 2017-2020-ci illər üzrə ölkəmizin ÜDM-nin həcmi və real artımı aşağıdakı kimi proqnoz olunmuşdur.

Cədvəl 1

2017-2020-ci illər üzrə ÜDM-in həcmi və onun real artımı

[Mənbə: . (www.economy.gov.az)]

	2017	2018	2019	2020
ÜDM, mln. manatla	61419,6	63769,7	67673,9	70539
real artım sürəti, %	1	1,5	2,8	2,4
Qeyri-neft sektorunda ÜDM, mln manatla	41677,5	44135,3	46135,89	48588,3
real artım sürəti, %	2,5	2,6	1,7	2,8

2017-ci il üzrə ÜDM-un real artımı 1% olmaqla 61,4 mlrd manat təşkil edəcəyi nəzərdə tutulur. 2020-ci ilə kimi bu artımın davam edəcəyi və həmin ildə real iqtisadi artımın 2,4% olacağı nəzərdə tutulur.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf etmiş sahələrindən biri də sənaye sahəsidir. Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il üzrə ÜDM-nin 37,4%-ni sənaye sahəsi təşkil edir. Özündə maşınqayırma, yanacaq, enerji, kimya, metallurgiya, yeyinti, yüngül və başqa sahələri birləşdirən sənaye sahəsi keçən əsrin ortalarından başlayaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Uzunmüddətli perspektivdə sənaye sahəsində dövlət strategiyasının əsas obyektini sənaye istehsalının davamlı və

məqsədyönlü artım sürətinin təmin olunması, quruluşunun yaxşılaşdırılması və effektivliyinin yüksəlməsində mühüm rol oynayır.

Sənaye sahəsində həyata keçirilən əsas tədbirlər rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, investisiya və inkişaf fəaliyyətinin artırılması, qeyri-neft sektorunun effektiv inkişafının təmin olunmasıdır. İdxal olunan məhsulların bir qismi keçmiş illərlə müqayisədə ölkəmizdə istehsal olunmağa başlamışdır. Nəticədə, daxili bazarda milli məhsulların istehsalı artmış, idxal məhsullarından asılılıq azalmağa başlamışdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi “açıq qapı” siyasəti nəticəsində xarici və korporativ qurumların sayı 3 dəfəyə qədər artmışdır. Beləliklə, təsərrüfat sahələrinin artması, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı və həmçinin fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olması özəl müəssisələrin sayının artması ilə nəticələnir.

2016-cı ildə sənayedə istehsal olunmuş məhsullar və göstərilmiş xidmətlərin həcmi 0,4 % azalaraq 32,3 milyard manat təşkil etmişdir. Sənaye sahəsində qeyri-neft sektorunun payında keçən illə müqayisədə 5,0% artım, neft sektorunun payında isə 1,1 % azalma müşahidə olunmuşdur. Sənaye hasilatı 2016-cı il üzrə aşağıdakı faiz nisbəti ilə müəyyənləşdirilmişdir.

Cədvəl 2

2016-cı il üzrə sənaye sektorunun strukturu

[Mənbə: (www.stat.gov.az)]

Sənaye sektorları	%
Mədənçıxarma sektoru	65,4
Emal sektoru	28,2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sektoru	5,6
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sektoru	0,8

Qeyri-neft sektorunun inkişafı, həmçinin qeyri-neft ixrac səviyyəsinin artırılması istiqamətində həyata keçirilən addımlardan biri kimi Sumqayıt Sənaye Parkının yaradılması gələcək üçün elmtutumlu və rəqabətdavamlı istehsalın təmin edilməsi məqsədini daşıyır. Sənaye Sumqayıt Parkının yaradılmasının qeyri-neft

sektorunun uzunmüddəti inkişafını qorunması, sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsi və ən əsası sənaye sektorunun inkişafı üçün mühüm rol oynayır.

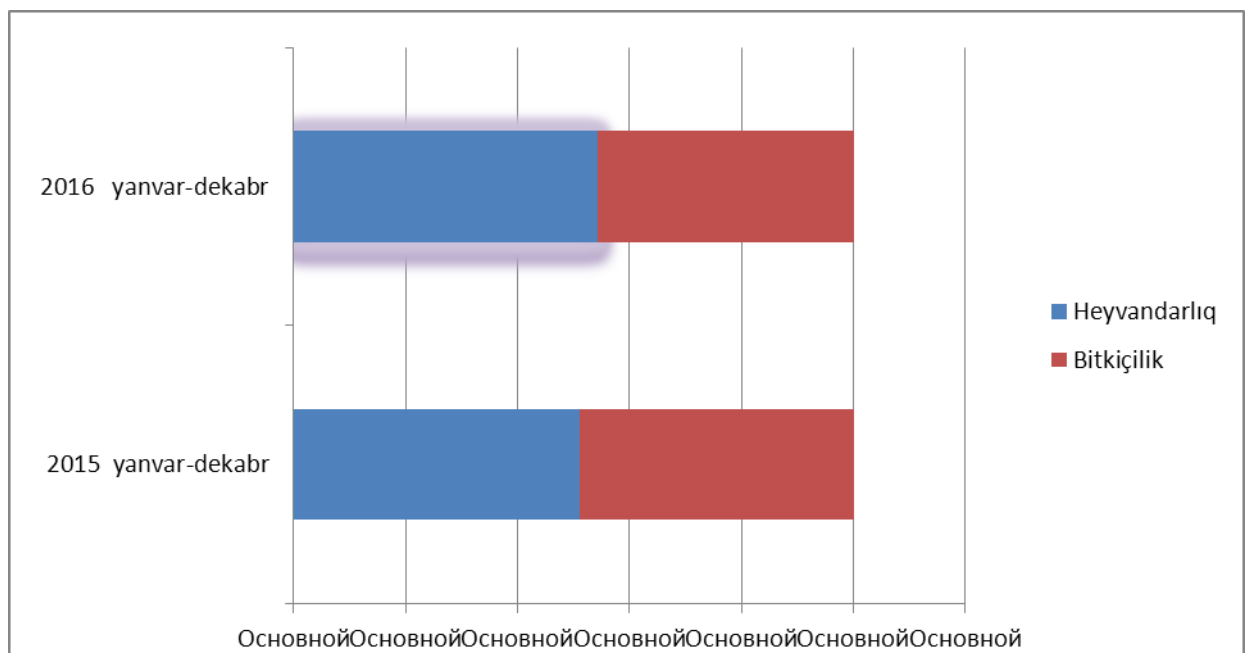
Sənaye sektorunun bölgələrdə inkişafına da mühüm əhəmiyyət verilir. Buna görə Mingəçevir Sənaye Parkın və Neftçala Sənaye Məhəlləsinin salınması haqqında sərəncamların imzalanması qeyri-neft sektorunun Azərbaycan Respublikasının regionlarda inkişafın yüksəldiməsindən xəbər verir.

Azərbaycan Respublikasının qarşısına qoyduğu mühüm hədəflərdən biri neftdən asılılığın dayandırılması və kənd təsərrüfatının iqtisadi inkişafının təmin olunmasıdır. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafı regionlarda yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsinə təsir edir. Kənd təsərrüfatı sektorunun özünə xas cəhətləri vardır və kreditin səmərəliyi baxımından məqsədə uyğundur. Azərbaycan Respublikası üçün bu sektor doğrudan strateji cəhətdən vacib və perspektivlidir. Bu hal dövlət sənədlərində də qeyd olunmuşdur. Bu sektora kredit sahəsinin dəstəyi vacibliyinin digər arqumentlərində vardır. İlk öncə kənd təsərrüfatı aşağı səviyyəli sahibkarlıq sahəsi hesab olunur və bu cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə fermerlər güclü dövlət dəstəyindən faydalanırlar. İkincisi, fermerlərin qazancı iqlim şəraitindən də çox asılıdır. Əlverişsiz hava şəraitində fəaliyyətin davam etdirmək üçün əlavə pul vəsaitlərinə ehtiyac yaranır. Kənd təsərrüfatının ərzaq təhlükəsizlik məsələsinin mühüm rolunu nəzərə alaraq bu məsələnin həlli mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası da fermerlərə aşkar (yanacaq və gübrə məsrəflərinin 50%-nin dövlət tərəfindən qarşılınması) və qeyri-aşkar formada (torpaq vergisindən başqa digər bütün vergilərdən azad olmaq) dəstək olur. Lakin bu dəstəyin həcmi Avropa İttifaqı və ABŞ dövlətlərinin dəstəyi ilə müqasibədə çox azdır. Aydın məsələdir ki, ilk növbədə adı sadalanan ölkələrdə bu dotasiyalar dövlət büdcə xərclərinin çox az hissəsini təşkil edir. İkincisi yeni müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus başqa xərclərinin olması (bazar infrastrukturunun yenidən bərpası, restrukturizasiya və başqa xərclər) başqa-

başqa sahələrə subsidiya halında böyük həcmdə əvəsiz yardımların edilməsinə imkan vermir. Üçüncüsü, qlobal iqtisadi böhrandan sonra İEÖ-də kənd təsərrüfatına dövlət yardımının effektivsizlik nəticəsində çoxlu sayda əleyhdarlar meydana gəlmişdir. Belə vəziyyətdə kənd təsərrüfatına və perspektivli sahələrə güzəştli kreditlərin verilməsinin dövlət tərəfindən stimullaşdırılması məsələsinin həllinə çox böyük bir töhfədir. Kənd təsərrüfatı sektorunda daha bir məqamda qeyd etmək olar ki, aqrar sektor ölkə üçün vacib bir sahədir və onun dövlət tərəfindən dəstəklənməsi milli təhlükəsizlik baxımından vacibdir. Lakin bu sektorun verimlilik normasının kiçik olması (ABŞ və Aİ ölkələrində aqrar sektor ÜDM-nin 2-5%-ni təşkil edir) diqqət edilməli, bu sektordan yüksək rentabellik gözlənilməməlidir. Əsas diqqət müasir vəziyyətdə yüksək rentabelliyyə malik olan sahələrə istiqamətləndirilməlidir və bu sahələrdən əldə olunan mənfəət hesabına kənd təsərrüfatı sektorunun məqsədyönlü sahələrinin dəstəklənməsini reallaşdırmalıdır.

2016-cı ildə kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal olunmuş məhsulun toplam dəyəri 5632,1 milyon manat olmuşdur. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsul 2015-ci illə müqayisədə 2,6%, bitkiçilik məhsulları 2,5%, heyvandarlıq məhsulları 2,8% artmışdır.

Diagram 2. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun strukturu

Mənbə: www.stat.gov.az

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun strukturunu 2015-ci ilin yanvar-dekabr aylarında heyvandarlıq 51,0 %, bitkiçilik 49,0%, 2016-cı ilin yanvar-dekabr aylarında heyvandarlıq 54,2%, bitkiçilik 45,8% təşkil etmişdir. 2015-ci ilə müqayisədə 2016-cı ildə heyvandarlıq sahəsinin bitkiçilik sahəsinə üstələməsi açıq müşahidə olunur.

Cədvəl 3

Kənd təsərrüfatı üzrə istehsal indeksinin dinamikası

[Mənbə: (www.stat.gov.az)]

	Əvvəlki ilin müvafiq dövrünə nisbətən, faizlə		
	Cəmi	o cümlədən	
		Bitkiçilik məhsulları	Heyvandarlıq məhsulları
2016-cı il			
Yanvar	101,8	104,7	101,7
Yanvar-fevral	102,6	104,5	102,6
Yanvar-mart	102,7	109,2	102,5
Yanvar-aprel	103,5	112,3	103,1
Yanvar-may	105,8	124,0	103,3
Yanvar-iyun	103,1	102,4	103,8
Yanvar-iyul	102,6	102,5	102,8
Yanvar-avqust	102,4	102,1	102,8
Yanvar-sentyabr	102,4	101,8	103,1
Yanvar-oktyabr	101,8	101,2	102,5
Yanvar-noyabr	102,3	102,1	102,5
Yanvar-dekabr	102,6	102,5	102,8

Kənd təsərrüfatının investisiya fəaliyyətinin yüksəldilməsi üçün bir sıra istiqamətlərdə işlər görülür.

- müasir texnika və texnologiyadan istifadə
- köhnə avadanlıqların yeniləri ilə dəyişdirilməsi
- yeni istehsal sahələrinin yaranması və inkişafı
- kənd təsərrüfatı məhsullarının inkişafı və hasilatının artırılması

Bunları ümümləşdirərək demək olar ki, hər bir ölkənin kənd təsərrüfatı sahəsində investisiya strategiyasının mühüm məqsədi keyfiyyətli və rəqabətə

davamlı məhsul istehsal etməkdir. İndiki dövrdə respublikamız kənd təsərrüfatı sektorunun hazırki səmərəliliyini yüksəltmək və rəqabətqabiliyyətli qorumaq mövqeyinə malikdir. Ölkəmiz kənd təsərrüfatının inkişafı üçün lizinq fəaliyyətində öz dəstəyini göstərir, həmçinin kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmış sahələrinə kreditlərin ayrılması investisiya mühitinin artırılmasında mühüm rol oynayır.

Kənd təsərrüfatının beynəlxalq ticarətdə rolunun artırılması üçün onun uzunmüddətli inkişafı üçün 4 əsas amilə əsaslanmalıdır.

- ölkədə istehsal olunan məhsulların investisiya dərəcəsinin müəyyən edilməsi;
- kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal olunan məhsulların dünya standartlarına uyğun olması və rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksək olması;
- beynəlxalq bazara çıxarılan məhsulların strukturunun təyin edilməsi;
- ölkənin öz istehsalı hesabına təlabatının təmin edilməsi.

Kənd təsərrüfatının kredit mexanizmlərindən biri də torpağın və ya daşınmaz əmlakın təminat qoyulması üsulu ilə sahibkarların ipoteka kreditləri əldə etmələridir. İpoteka kreditləri investisiya kreditlərinin vacib tərkib hissəsi olmaqla kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün mühüm rol oynayır. İpoteka kreditləri dünyanın bir çox ölkələrində kənd təsərrüfatına investisiya resurslarının cəlb olunmasının əsas mənbəyi kimi çıxış edir. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı sahəsində kreditlərin cəlb edilməsi üçün mühüm imkanlardan biri ipoteka kreditlərinin regionlarda inkişafını təmin etməkdir. Regionlarda ipoteka kreditlərinin artırılması, regionlarda torpaq bazarının inkişafına əlverişli mühit yaradır. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının regionlarda inkişafının əsas səbəbi regionlarda kənd təsərrüfatının və emal sənayesinin inkişafı istiqamətində ixtisaslaşmasıdır. İqtisadiyyatın siyasi və mühüm əhəmiyyətli sahəsi olan kənd təsərrüfatı və onula qarşılıqlı əlaqədə olan digər sahələrdə investisiya fəaliyyətinin hərəkəti genişhəcmli təkrar istehsalının reallaşdırılmasına və istehsal prosesinin artırılmasına mühüm şərait yaradır.

İqtisadiyyat elminin son uğurları və təcrübi tətbiqləri göstərir ki, həm kiçik həm də böyük ölkələrin regionlarının inkişafında klasterial yanaşmanın rolu böyükdür. Bu onunla açıqlanır ki, kiçik coğrafi ərazilərdə (məhsul növünün bolluğu ilə səciyyələnən çağdaş dünyada hətta böyük ölkələr) idxaləvəzetmə siyasəti müvəffəqiyyətsizdir və ölkənin məhdud resursların perspektivli sahələrin artımına istiqamətlənməli, bu sahələrin ixracından əldə olunan gəlirlər ölkə üçün qeyri-effektiv olan məhsulların idxalına istifadə edilməlidir.

Digər tərəfdən perspektiv sahənin avtonom inkişafı faydasızdır. Burada kompleks yanaşma yəni, klasterial inkişaf tətbiq olunmalıdır. Bu ideyanın müəllifi amerikan alimi M.Porterdir^[1]. O, perspektivli sahə ilə birgə onunla əlaqədə olan sahələrin ölkədə inkişafının təmin edilməsini bu sahənin gələcəyi üçün çox mühüm hesab edirdi. M.Porter əlaqəli sahələri iki qrupunu fərqləndirir:

- perspektivli sahəni xammal və kapital resursları ilə təmin edən sahələr (upstream);
- bu sahənin məhsullarından istifadə edən sahələr (downstream).

Lakin buraya üçüncü əhəmiyyətli qrupun əlavə edilməsini önəmli sayırıq.

Bu, insan resursları və işçi qüvvəsinin təmin edilməsidir. Buna nümunə olaraq əgər Azərbaycanda kənd təsərrüfatı timsalında meyvə klasterinin inkişafı nəzərdə tutulursa, burada aşağıdakı sahələrin də inkişaf etdirilməsi daha məqsədə uyğun olardı.

1. Upstream sahə

- meyvə, giləmeyvə seleksiyası
- müvafiq gübrə, dərman və başqa mühafizə elementlərinin istehsalı
- müvafiq avadanlıq, texnika, ləvəzimatın istehsalı (yığım, suvarma, gübrə vermə və s. üçün)
- müvafiq anbar təsərrüfatı

---

1. [Michael Porter. "Generic Competitive Strategies".]

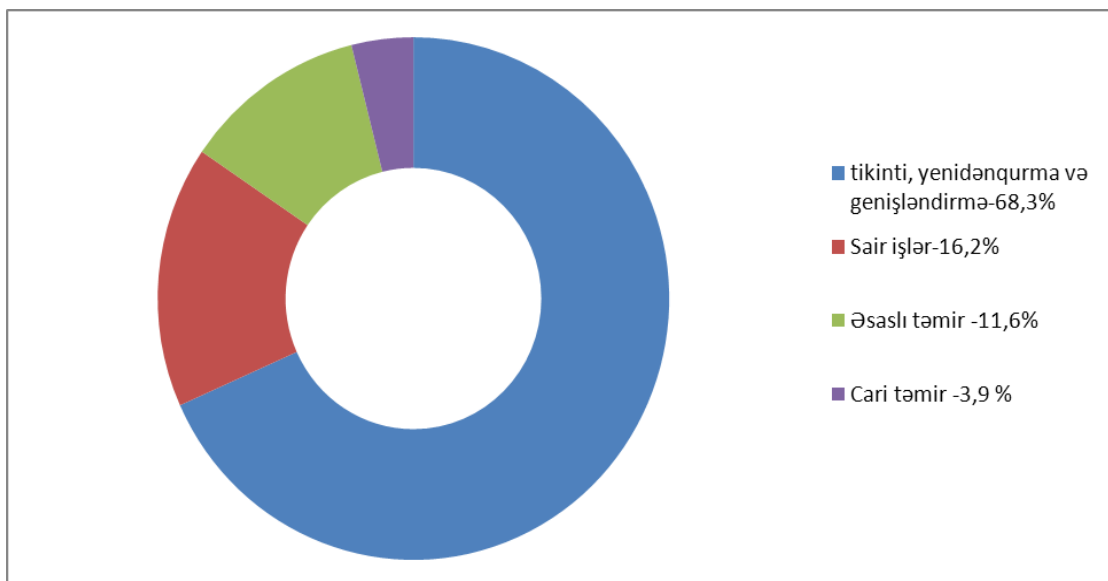
2. Downstream sahə

- müvafiq konserv sənayesi
- quru meyvələrin istehsalı və başqa

3. İnsan resursları və işçi qüvvəsinin təmin edilməsi üzrə

- müvafiq peşə və ali təhsil müəssisələri
- müvafiq akademik institutlar, digər tədqiqat müəssisələri və təcrübi təsərrüfatlar.

Bu siyahıya ixtisaslaşmış bankların və kredit institutlarının təsis edilməsi əlavə olunmalı və onların fəaliyyətinin dövlət tərəfindən təşviqi reallaşdırılmalıdır. Ölkəmizdə tikinti sektoru 2016-cı il üzrə ÜDM-un 10%-ni təşkil etmişdir. Keçən ildə tikinti sektorunda muzzla işləyən işçilərin orta sayı 95,2 min nəfər təşkil etmişdir. Muzzla işliyən işçilərin 73%-i qeyri-dövlət, 23%-i dövlət tikinti müəssisələrində fəaliyyət göstərmişdir. Tikinti sektoru üzrə müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən inşaat işlərinin sturukturı aşağıdakı kimidir.

Diaqram 3. Tikinti sektoru üzrə həyata keçirilən inşaat işlərinin sturukturı. [Mənbə: (www.stat.gov.az)]

Tikinti sahəsində meydana gələn yüksək artım infrastruktur sahələrin artması ilə yeni körpülərin salınması, neft –qaz sektorunu üzrə tikinti-quraşdırma

işləri, yeni yaşayış məskənlərinin salınması, lüks otellərin, restoranların, tikintisinə olan tələbatın artması ilə əlaqədardır. Tikinti sahəsi qeyri-ticari sahə kimi tanındığına görə təklif norması daxili istehsalın səviyyəsindən asılıdır. Tikinti sahəsində tələbin artan hər hissəsi hazır istehsal səviyyəsindən yüksək olduqda qiymətlərin artması ilə nəticələnir. Buna görə də indiki dövrdə tikinti bazarında qiymətlərin yüksək artımının nəzarət edilməsi tələb imkanlarının çox yüksək olmasıdır. Azərbaycanda son illərdə əsasən mənzil tikintisinə istiqamətləndirilən inşaat investisiyalarının əsasında iki əsas səbəb durur:

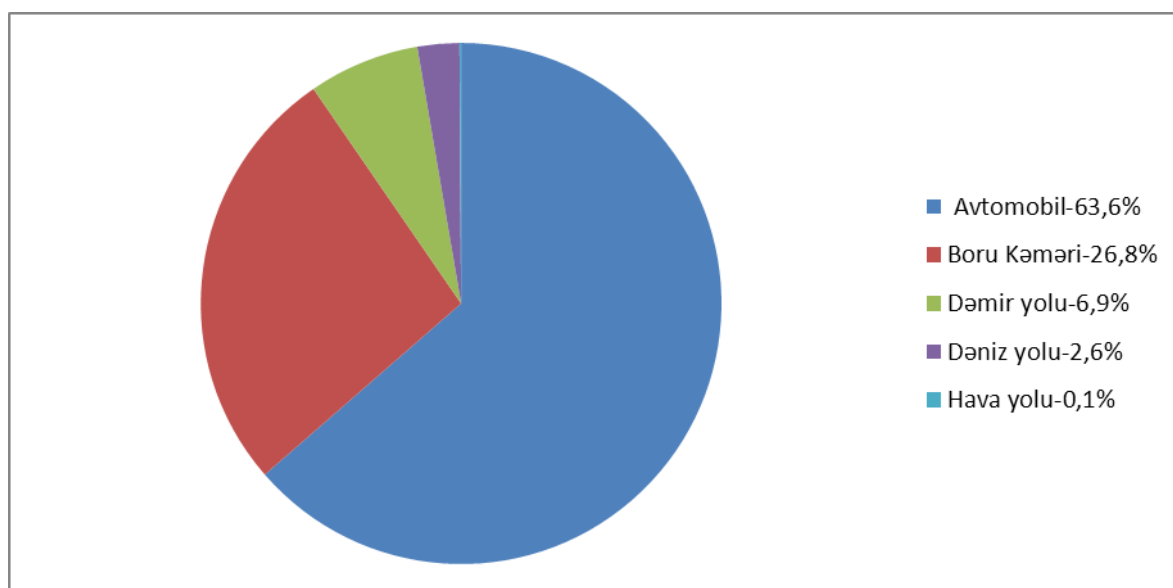
- əhalinin mənzilə təmin olunma səviyyəsi çox zəifdir, bu da Sovet dövrünün qalan mənfə miraslardandır.
- beynəlxalq valyutaların kəskin dəyişikliyə məruz qaldığı bir dövrdə vəsaitin bu valyutalarda saxlanması təhlükəsi mövcuddur ki, bu da neft dollarlarını ölkəyə axdığı dövrdə yüksək təbəqəli əhalinin öz sərvətlərini daşınmaz əmlakda saxlamaq səviyyəsini artırır.

Nəqliyyat və İKT sektorlarından fərqli olaraq tikinti sektorunda bazarın doyma ehtimalının çox olması nəzərə alınmalıdır. Dünya eksperimentləri dəlilətdir ki, iqtisadi inkişafın xüsusən ilkin pilləsi tikinti bumu ilə müşayiət olunur və bu vaxt bazarda qiymətlər qalxır. Bu proses müşahidəsiz şəkildə inkişaf edəndə sabun köpüyü səciyyəsi daşıyır və sonda iqtisadiyyatda kəskin zərbə vuran böhranla nəticələnir. Kreditlərin verilməsi baxımından tikinti sektoru perspektivli deyildir. Həmçinin riskin böyük olması səbəbindən təhlükəlidir. Bu sektor Azərbaycan Respublikası və Mərkəzi Bankı tərəfindən diqqətdə saxlanılmalıdır.

Digər xidmət növləri kimi tanınan sektora rabitə, anbar, nəqliyyat və dövlətin ictimai xidmətləri müstəsna olmaqla genişhəcmli xidmətlər sahəsini əhatə edir. Buraya müxtəlif formalı maliyyə xidmətləri, səhiyyə, təhsil, restoran, mehmanxana və başqa turizm xidmətləri, şou-biznes, idman xarakterli xidmətlər aiddir. Belə olduqda dövlətin hansı sahəni hədəf seçməsi məsələsi mürəkkəbləşir. Retrospektiv axtarış daha çox detallandırılmalı, bütün bu sahələrə aid edilməlidir. Azərbaycanın kredit bazasında geniş təmsil olunmayan və ya hələdə mövcud olmasına

baxmayaraq geniş potensial imkanlarla zəngin olan xidmət sahələri (qış turizmi və ya sığortanın istifadə olunmayan sahələri) xüsusi metodlarla tətbiq olunmalıdır. Müasir iqtisadiyyatda xidmət sahəsinin rolu çox böyükdür. ABŞ-da 70%-dən, Qərbi Avropada 60%-dən çoxunu təşkil edir. Beləliklə, hansı xidmət sahəsinə daha çox üstünlük verilməsi məsələsinin həllində Azərbaycan Respublikasının daxili vəziyyəti ilə yanaşı bu sahədə müsbət və mənfi dünya təcrübəsinə diqqətə almaq lazımdır. Bu məsələdə Azərbaycan Respublikasının perspektivli planları vardır. “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyada” insan kapitalının artımına üstünlük verilmişdir ki, buda ölkədə elm, təhsil, səhiyyə kimi xidmət sahələrinin hərtərəfli yüksəlişini nəzərdə tutur.

Nəqliyyat sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr və fiziki şəxslər tərəfindən il ərzində 222,2 milyon ton yük və 1929,6 milyon sərnişin daşınmışdır. Əvvəlki illə müqayisədə yük daşınması 0,1% azalmış, sərnişin daşınması isə 2,0% artmışdır. Yük daşınmasında müşahidə olunan gerilik dəmir yolu, dəniz və boru kəməri nəqliyyatı daşınmalarında azalmalarla bağlı olmuşdur. 2016-cı il üzrə yüklərin 63,6% avtomobil, 26,8% boru kəməri, 6,9% dəmir yolu, 2,6% dəniz, 0,1% isə hava nəqliyyatı ilə daşınmışdır.

Diaqram 4. 2016-cı ildə nəqliyyat sektoru üzrə həyata keçirilən daşımaların strukturu. [Mənbə: (www.stat.gov.az)]

İqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərən infrastrukturlardan biri də anbar təsərrüfatıdır. Anbarların yaranmasına müxtəlif səbələr təsir göstərir. Bunlardan ən vacibi anbar təsərrüfatının idarə olunmasında “Dəqiq vaxtında” logistik konsepsiyasının həyata keçirilməsidir. Bu konsepsiyanın reallaşdırılması anbarlardan istifadə olunmasında mühüm dəyişikliklər yaratmışdır. Anbarlardan əvvələr məhsulların saxlanması üçün istifadə olunurdu. İndiki dövrdə isə həm məhsulların saxlanması üçün, həm də məhsulların hazırlanması, məhsullara əmtəlik görkəmin verilməsi məqsədilə istifadə olunur. Bunları ümumiləşdirib deyə bilərik ki, anbarların yaradılmasının əsas məqsədi ehtiyatların toplanması, qorunması və istehlakçılar tərəfindən sifariş olunan məhsulların vaxtında yerinə yetirilməsini tənzimlənməsindən ibarətdir.

İnformasiya-Kommunikasiya Texnologiyası başqa ölkələrdə olduğu kimi respublikamızda da XXI əsrdən başlayaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Azərbaycan Respublikası digər sahələrdə olduğu kimi, informasiya və rabitə sahəsində də müstəqil siyasət həyata keçirir. 2016-cı il üzrə ÜDM-un 1,8%-i bu sektorun payına düşmüşdür. Azərbaycanın 2020-ci il Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyası ölkəmizin yeni inkişaf mərhələsinə başladığını sübut edir. Bu konsepsiya ölkəmizin effektiv, səmərəli iqtisadiyyatın yaranmasına və inkişafı ilə əlaqədar səciyyələndirilən dövrdə başlanmasının, həmçinin məqsədli formada iqtisadiyyatın strukturunun yaxşılaşdırılmasının həyata keçirilməsi vacib məsələlərdəndir. İnformasiya cəmiyyətinə keçidin təmin edilməsi, informasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin böyüməsi, innovasiya yönümlü və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması, həmçinin dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarında İKT-nin tətbiqinin və elektron xidmətlərin, cəmiyyətin informasiya məhsul və xidmətlərinə dolğun ödənilməsi, yüksəkixtisaslı mütəxəssislərin və elmi kadrların hazırlanması konsepsiya çərçivəsində qarşıda duran prioritet vəzifələrdəndir. İnformasiya və rabitənin inkişafı iqtisadiyyatın digər sektorlarına, ən əsasda xidmət sektorunda təsir göstərərək onun rəqabətqabiliyyətiyyətinin və

səmərəliliyinin artmasına xüsusi təsir göstərir. İKT-nin qısa müddətdə inkişafı ölkəmizdə informasiya sektoruna tələbatın artmasına, həmçinin informasiya iqtisadiyyatının yaranması ilə nəticələnmişdir. İnformasiya iqtisadiyyatı mühitində informasiya xidmətləri və məhsulları elmtutumlu sahə olduğundan beynəlxalq bazarlarda onun effektivliyi və rəqabət qabiliyyətliliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milli istehsal insanların bütün ehtiyaclarını, o cümlədən sağlamlıq, elm, təhsil, mədəniyyət və s. kimi sosial xarakterli tələbatlarının təmin olunmasına yönəldiyindən, informasiya iqtisadiyyatının inkişafında onun sosialyönümlü xarakteri əhəmiyyətli dərəcədə gücləndi və qabaqcıl ölkələrin iqtisadiyyatında baş verən struktur dəyişiklikləri elm, bilik, informasiya kimi qeyri-istehsal resurslarının rolunun və əhəmiyyətinin artmasında özünü göstərdi.

Gələcək illərdə İKT infrastrukturunu inkişaf etdiriləcək, əhaliyə müasir elektron xidmətlərin göstərilməsi imkanları genişləndiriləcək, kənd yaşayış məntəqələri daxil olmaqla ölkə ərazisində ucuz və keyfiyyətli internetə çıxış təmin olunacaqdır. İKT-nin sürətli inkişafı, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması və müxtəlif informasiya xidmətlərinə cəmiyyətin ehtiyacının artması, milli və qlobal informasiya və telekommunikasiya sistemlərinin formalaşması həm iqtisadiyyatın yeni İKT sektorunun, həm də iqtisadiyyatın yeni formasının–informasiya iqtisadiyyatının yaranmasına gətirib çıxartdı və informasiya iqtisadiyyatı şəraitində informasiyanın istehsalı, informasiya məhsulları və xidmətləri olduqca elmtutumlu olduğundan bazarlarda onların keyfiyyəti və rəqabətədavamlılığı əlverişli dərəcədə bu və ya digər ölkənin texnoloji inkişaf səviyyəsindən, eləcə də yeni informasiya texnologiyalarının inkişaf və istifadə səviyyəsindən asılıdır. İqtisadiyyatın strukturunu özünü onun müxtəlif bölmələri arasında kəmiyyət və keyfiyyət əlaqələrinin birliyi kimidir və iqtisadiyyatın dayanıqlı və səmərəli inkişafı onun strukturundan birbaşa asılıdır. Azərbaycan Respublikasının inkişaf perspektivləri, həm dünya ictimaiyyəti, həm də digər ölkələr üçün böyük əhəmiyyət daşıyır. Çünki elmtutumlu məhsulların, xidmətlərin və texnologiyaların istehsalına əsaslanan müasir iqtisadiyyat öz tələbatlarının təminatı üçün iqtisadiyyatın yeni

rəqabətə davamlı sahələrinin inkişafını tələb edir və Azərbaycanın investisiya və maliyyə potensialı ölkədə müasir texnologiyalara əsaslanan istehsal siyasətini həyata keçirməyə və ölkənin neft sektorundan asılılığını aradan qaldırmağa imkan verir.

Son illərdə xidmət sektorun iqtisadiyyatda rolu inkişaf etməyə başlamışdır. Bu başlıca olaraq iki səbəb ilə əlaqədardır. İlk növbədə əhalinin gəlirlərinin yüksəlməsi bu sektora sərflənən vəsaitin çoxalması ilə nəticələnir. Beləliklə xidmət sektoru inkişaf etməyə başlayır. İkinci başlıca səbəb İKT-in inkişafı nəticəsində xidmət sektorunun potensialının genişləndirilməsi və bu sektorda iqtisadi və siyasi dəyərlərin artırılmasıdır. Bu səbəblərlə əlaqədar olaraq ölkəmizdə xidmət sektoru inkişaf etməyə başlamış və 2016-cı il üzrə ÜDM-un 18%-ni sosial və fərdi xidmətlər təşkil etmişdir. Dünyanın bir çox ölkələrində ÜDM-un formalaşmasında xidmət sektorunun rolu daha böyükdür. Ölkəmizdə son illərdə qeyri-neft sektoru neft sektoruna nəzərən sürətlə artması nəticəsində neft sektorunun ÜDM-da payı aşağı düşür. Qeyri-neft sektorunun inkişafına baxmayaraq ümumi daxili məhsulda xidmət sektoru öz mövqeyini bir o qədər də möhkəmləndirə bilmir. Lakin yaxın gələcəkdə bu sektorun inkişafının artacağı proqnozlaşdırılır.

Turizm və ictimai iaşənin inkişafı ölkədə məşğulluq səviyyəsinin yüksəlməsinin və valyuta daxilomalarının mənbəyidir. Bu sektorun inkişafı respublikamızda tədiyyə balansının artımına, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına birbaşa təsir göstərir. Hər il 500 mln yaxın insan turist kimi müxtəlif ölkələrə gedir. Turizm sahəsi regiona, iqtisadi və siyasi vəziyyətindən, həmçinin mal və reklamdən asılı olaraq inkişaf edir.

Turizimin inkişafı aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- ilk növbədə turistlərin sayının çox olması ölkəyə xarici valyutaların daxil olmasını artır;

- ölkədə məşğulluq sahələri və istiqamətləri genişlənir/ Turizm sahəsinin inkişafı iş yerlərinin artması ilə nəticələnir və beliklə işsizlik səviyyəsi aşağı düşür.

Tədqiqatlara görə turizm sektoru dövlət büdcəsinin 20-25 %-ini təşkil edərsə neft sektorundan asılılıq tamamilə aradan qalxar. Turizm sektoru həm bölgələrin sosial iqtisadi inkişafının genişləndirilməsinə, həm də ətraf mühitin qorunmasında mühüm şərait yaradır. Turizmin təşkili ilə bağlı olan məsələlər vaxtında öz həllini tapdığı mühitdə bölgələrin sürətli sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaq mümkündür. Azərbaycanda Respublikası indiki dövrə qədər biznes turizmi, ekoloji turizm, müalicə turizmi, mədəniyyət turizmi, dini turizm, dağ-qış turizmi, istirahət və əyləncə turizmi, tarix turizmi, “İpək yolu” turizmi, konqres turizmi, dəniz turizmi, yaylaq turizmi, yaşıl kənd turizmi, idman turizmi, ov turizmi növlərinin inkişafı yönündə müəyyən işlər reallaşdırılmışdır. Qeyri-neft sektorunda ən böyük layihələrindən biri Qusarda fəaliyyətə başlayan Şahdağ kompleksidir.

1.2. Qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tənzimlənməsi metodları

İnkişaf etmiş ölkələrin tədqiqatları göstərir ki, milli iqtisadiyyatda neft sənayesinin yüksək inkişafı ölkəyə qəbul olan investisiyalardan, həmçinin sürətlə yüksələn dövlət büdcəsi mənfəətlərindən səmərəli istifadə edilməsi mühüm fayda kəsb edir. Bunların hamısı dövlətin struktur siyasətinin reallaşdırılması ilə yaxından əlaqədar olub bununla birlikdə iqtisadiyyatın başqa sahələrinin məqsədyönlü investisiyaların yatırılmasındanda birbaşa asılıdır. Milli iqtisadiyyatda neft sənayesinin yüksək artımı əsas nəticədə ixracın strukturunda neft hasilatının xüsusi kütləsinin artması ilə nəticələnir. Beləliklə nəticədə ixrac gəlirinin mühüm hissəsi neft gəlirinin payına düşür. Son nəticədə milli iqtisadiyyatın, həmçinin dövlət büdcəsinin neftdən asılılığının yaranmasına gətirib çıxarır. Bu şəraitdə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi iqtisadi inkişafın tarazlı və dinamik səciyyə daşmasına xidmət edir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı həmçinin regionların sosial-iqtisadi artımına və yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınmasına da birbaşa təsir göstərir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı ixracın strukturunda bir məhsulun dominant vəziyyətinin qarşısını alır, bununla birlikdə məhsul ixracının bazar konyukturası şəraitində meydana gələn tərəddüdlərdən asılılığının normallaşdırılmasına da birbaşa təsir edir. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq münasibətlər sistemində sürətlə uyğunlaşması, eləcə də iqtisadiyyatda daim yüksəlişin təmin olunması, ölkədə yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsi, iqtisadiyyatın, həmçinin ixracın diversifikasiyasının təmin olunması gələcək 10-15 il müddətində qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafından birbaşa asılı olacaqdır. Qeyri-neft sektorunun daim inkişafı bu sahələrdə istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin artmasını tələb edir. Aydındır ki, Azərbaycan Respublikası dünya bazarına əsasən xammal halında neft məhsulları ixrac edir. Dünya bazarına neft ixracının sürətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin ilkin vaxtlarında ölkəmizin strateji cəhətdən beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində inteqrasiyanın başlağıcını qoymuşdur.

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində baş verən qloballaşma prosesi qlobal iqtisadi böhranların başlanması ilə nəticələndi. Qlobal iqtisadi böhranların yaranması hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatına mühüm dərəcədə təsir etmişdir. Buna görə də qlobal iqtisadi böhranın destruktiv təsirlərini daimi şəkildə normallaşdırmaq məqsədilə, qeyri-neft sektorunun iqtisadi artımına xüsusi diqqət edilməsi obyektiv hala çevrilmişdir. Aparılan tədqiqatlar, həmçinin inkişaf etmiş ölkələrin araşdırmaları göstərir ki, qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən nizamlanmasına zəruri ehtiyac vardır. Milli iqtisadiyyatın ixrac sektorunun yaranmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən nizamlanması istiqamətinin reallaşdırılmasıdır. Qlobal iqtisadi böhran vəziyyətində bizim üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyri-neft sektorunun dövlət tərəfindən nizamlanmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin reallaşması ölkənin neftdən asılılığının azaldılması həmçinin yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınması sahəsində əhəmiyyətli iqtisadi tədbirlər planı ilə özünü göstərir. Bu planların reallaşması iqtisadiyyatın daim dayanıqlı inkişafına zəmin yaradır. Qeyri-neft sektorunda məhsulların daxili və xarici bazarda gücləndirilməsi daima fəaliyyət göstərən texnologiyaların tətbiqinin reallaşmasını özündə əks etdirir.

Tədqiqatlar göstərir ki, bütünlükdə neft sektorunda özəl sektorun üstünlüyü daha çoxdur. Bu birinci növbədə əmlak və mülkiyyətin özəlləşdirilməsi ilə bağlıdır və bazar iqtisadiyyatına keçidin əsas atributu kimi çıxış edir. Xarici investorlar əsasən neft sektoruna investisiya qoyuluşunun reallaşdırılmasına daha çox maraqlı olurlar. Qeyri-neft sektorunun inkişafının artırılması tədbirlərinin reallaşdırılması bir sıra vəziyyətlərdə risklərlə bağlı olduğundan və infrastruktur təminatının zəif olmasına görə xarici investorların qeyri-neft sektoruna maraqları bir qədər aşağıdır. Neft sektoruna sərf olunan investisiyaların insan kapitalına və sənaye kapitalına çevrilməsi nəticəsində yetərli qədər mənfəət əldə etmək mümkündür. Beləliklə qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlərin reallaşması çağdaş şəraitdə ölkə iqtisadiyyatının stabilliyin yüksəldilməsinə, həmçinin

diversifikasiya hallarının qüvvətlənməsinə birbaşa təsir edir. Qeyri-neft sektorunun yüksəlməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi müsbət nəticələrini ilk növbədə dövlət büdcəsinə daxilolmaların həcmində özünü göstərir. Qeyri-neft sektorunun artırılması, istehsal olunan məhsulların dünya bazarına açılması nəticəsində ixracdan əldə olunan faydanın səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində uğur qazanmaq mümkündür. Bunun nəticəsində ixrac gəlirlərinin daxilində qeyri-neft sektorundan əldə olunan qazancın yüksəlməsinə səbəb ola bilər. İEÖ-in eksperimentləri dəlalət edir ki, hal-hazırda qeyri-neft sektorunda kifayət dərəcədə intensiv texnologiyalar fəaliyyət göstərir. İnnovasiyalı məhsullar onun keyfiyyəti və bazarda rəqabət qabiliyyətli olması dərəcəsinə görə seçilir. Belə vəziyyətdə xarici bazarın daxili bazarı ələ alması qeyri-neft sektorunda böhran vəziyyətinin yaranmasına gətirib çıxarır. Bu vəziyyətin yaranmasının səbəbi qeyri-neft sektorunun ölkədaxili bazarın yerli istehsalın hesabına təmin olunması ilə yaxından bağlıdır. Bütün bunları ümumilləşdirərək demək olar ki, qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsi dövlət tənzimlənməsindən çox asılıdır və ölkənin iqtisadi və siyasi cəhətdən təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından zəruri əhəmiyyətə malikdir.

Qeyri-neft sektorunun artımının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin vacib parametrlərdən biri regional amillərlə əlaqədardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının regionları əsasən qeyri-neft məhsullarına əsasən ixtisaslaşmışdır. Azərbaycan Respublikası SSR-inin tərkibində olduğu müddətdə regionlar əsasən kənd təsərrüfatı, emal sənayesi üzrə ixtisaslaşmışdır. SSR-nin dağılması və həmçinin mərkəzləşdirilmiş iqtisadi münasibətlər quruluşunun müflisləşməsi nəticəsində demək olar ki, emal sənayesi və kənd təsərrüfatının ciddi şəkildə durğunluq vəziyyəti yaranmışdı. 1995-ci ildən başlayaraq ümum-milli lider Heydər Əliyevin reallaşdırdığı aqrar islahatlar və aqrar siyasət sahəsində görülən tədbirlər uğurla həyata keçməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında çoxukladlı iqtisadiyyat təşkil olundu və kənd təsərrüfatında sahibkarlığın artması yönündə vacib tədbirlər reallaşdırılmışdır.

Qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfində dəstəklənməsinin vacib amillərindən biri müəssisələrinin faydalarının çoxalması ilə sıx əlaqədardır. Ölkəmizdə demək olarki, iqtisadiyyatın vacib hissəsi özəlləşdirilmişdir. Xüsusi mülkiyyətin üstünlük təşkil etməsi azad rəqabətin yaranmasına əlverişli mühit yaradır. Qeyri-neft sektorunda fəaliyyətdə olan sahibkarların mənfəətlərinin artırılması bu sahədə hasil olunan əmtəələrin sürətli məhsul tədavülü ilə fərqlənir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı sahibkarların gəlirlərinin artmasına səbəb olur. Beləliklə, bu sahədə sahibkarların daxili və xarici bazarda öz mövqelərinin gücləndirilməsinə gətirib çıxarmaqla təzə iş yerlərinin törəməsinə əlverişli mövqe yaradır, bu da ölkənin bu sahədə reallaşdırdığı iqtisadi, maliyyə və vergi siyasətinin uğurlu nəticəsi ilə səciyyələnir. Qeyri-neft sektorunun yüksəlişinə dövlət tərəfindən köməklik göstərilməsi vergi güzəştlərinin istifadə edilməsi ilə yaxından əlaqədardır. Vergi güzəştlərinin həyata keçirilməsi müəyyən vaxt müddətində dövlət büdcəsinə daxil olan vəsaitlərin həcmində aşağı düşməsi ilə nəticələnsə də, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi məhsullara olan tələbin daxili istehsal tərəfindən ödənilməsinə mühüm şərait yaradır. Bu ölkənin iqtisadi təhlükəsinin qarşısının alınması üçün əhəmiyyətli rola malikdir.

Qeyri-neft sektorunun inkişafına dövlət tərəfindən tənzimlənməsi yerli sənayenin inkişafı istiqamətində mühüm bir addım hesab olunur. Eləcə də yerli sənayenin inkişafı məşğulluq dərəcəsinin yüksəlməsinə və Ümumi daxili məhsulun miqdarının yüksəlməsinə geniş şərait yaradır. Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektorunun yüksəlməsinə istiqamətlənmiş layihələrin reallaşması, fikrimizcə çağdaş şəraitdə dövlət tənzimlənməsinin istiqamətlərindən biri kimi şərh olunur. Respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafının reallaşması dövlət başçısının diqqət mərkəzində tutulur. Bu baxımdan ölkə prezidentinin sərəmcamı ilə hazırlanmış Dövlət İnvestisiya Şirkəti qeyri-neft sektorunun artırılmasında investisiyaların rolunu diqqət mərkəzində saxlayır. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas meyarı bu istiqamətdə istehsal olunmuş məhsulların rəqabət qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə əlverişli

imkanlar yaratmaqdır. Qeyri-neft sektoru istiqamətin də istehsal olunmuş məhsulların rəqabət qabiliyyətli inkişaf etdirilməsinə bir çox amillər təsir göstərir.

Bu amillərdə aşağıdakıları aid etmək olar:

- müştərilər üçün məhsulun keyfiyyətinin mümkün qədər üstün, əlverişli və yararlı xarakterdə olması;
- həmçinin bu sahədə qiymətlərin ümumi səviyyəsi tələbin ümumi səviyyəsini müəyyən etməyə təkan verir;
- istehsal olunmuş məhsulun mal çeşidi və həcmi istehlakçıların tələbatına uyğun olmalıdır.

Eyni zamanda, bütün əmtəə istehsalçıları bazar münasibətləri olan mühitdə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bazarları müstəqil şəkildə seçmək iqtidarındadırlar. Bunlar istehsalçıların iqtisadi müstəqilliyini təmin etməklə əlaqədardır. Ümumilikdə təsərrüfat fəaliyyətinin həmçinin, qeyri-neft sektorunun tərəqqi etməsinin dövlət tənzimlənməsinə yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsində iqtisadi üsullara üstünlük verilməsi, məhsul istehsalçılarının müstəqilliyinin təmin olunması ilə sıx bağlıdır. Bununla əlaqədar olaraq, əmtəə istehsalın tənzimlənməsi, eyni zamanda müəyyən malların reallaşdırılmasına münasib şərait yaradılmasına yönləndirilmiş tədbirlərdə iqtisadi üsulların üstünlük verilməsi vacib şərtlərdəndir. İqtisadi metodların əsas tərkib hissəsini vergi güzəştlərindən istifadə olunması, İEÖ-lərdə dövlət sifarişi, investisiyaların həcmnin səviyyəsi təşkil edir. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi, sosial-iqtisadi səviyyənin yüksəldilməsi, onun nəticələrinin maksimum səviyyədə olması cəmiyyətin istehsal və qeyri-istehsal ehtiyaclarının və tələbatının ödənilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu səbəbdən səmərəli, məqsəddə uyğun ixracın tərtib edilməsi, hazırlanması dövlət büdcəsindən daxil olmaların artımı ilə nəticələnir ki, bu da öz növbəsində dövlətin strateji maraqlarının qorunub saxlanması baxımından vacib rol oynayan məqamlardan biri hesab olunur.

Bazar iqtisadiyyatı hazırkı müasir dövrdə bir sıra qlobal iqtisadi böhranlarla üzləşir. Bu qlobal iqtisadi problemlər qlobalizm prosesinin daha böyük vüsət

alması, eyni zamanda iqtisadiyyatın liberallaşdırılması ilə birbaşa əlaqədardır. Müasir dövrdə iqtisadi böhranı yaradan ən vacib səbəblərdən biri bu və ya digər ölkədə istehsal olunan milli məhsulların zəif rəqabət qabiliyyətinə sahib olması ilə yaxından əlaqədardır. Bütün bunlar daxili və xarici bazarda milli məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyinin aşağı olması ilə səciyyələndirilir və qlobal iqtisadi böhranların yaranması ilə nəticələnir. Müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişafı nəticəsində üstün keyfiyyətli istehlak məhsullarınının xarici bazarlara çıxış imkanlarının artırılması idxalının effektivli şəkildə əvəzlənməsində mühüm rol oynayır. Beləliklə qeyri-neft sektoru sahələrində məhsul istehsalının dəstəklənməsi və həmçinin sahibkarlıq qurumlarına müvafiq şərait yaradılması, güzəştli kreditlərin verilməsi onların uzunmüddətli maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə sahib olmasına xidmət edə bilər. Məhsul istər daxili istərsə xarici bazarda o vaxt uğur qazanır ki, onun keyfiyyəti yüksək olsun, həmçinin satış qiymətləri istehlakçılar üçün uyğun səviyyədə olsun. Belə vəziyyətdə bu məhsulların reallaşdırılması təmin oluna bilər.

Qeyri-neft sektorunun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsulların dünya bazarına çıxış potensialını təmin etməkdən ibarətdir. Biznes planlarının hazırlanması uzunmüddətli marketinq strategiyasına istiqamətlənir. Biznes planları əsasən yeni əmtəə və məhsulların bazarlarının analiz olunmasına, onların rəqabət davamlılığının öyrənilməsinə, həmçinin qiymətlərin qısa və uzunmüddətli zamanda analizlərin aparılmasına əsaslanır. Biznes planları əsas mahiyyəti əmtəə bazarında satış qabiliyyətinin proqnozlaşdırılmasına şərait yaradır. Beləliklə, qeyri-neft sektorunda informasiya-marketing sahəsinin həyata keçirilməsi vacib əhəmiyyəti vardır.

Qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlər informasiya-telekommunikasiya sahəsində qeyri-neft sektoru sahəsinin reklamını da özündə ehtiva edir. Reklam istehlakçıları məhsulla təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnformasiya prosesi özünü əsasən üç aspektdə göstərir:

- məhsulların satış bazarında reallaşması ilə əlaqədar informasiyaların əldə olunması;

- biznes sahəsində fəaliyyət göstərən qurumların imkanları. bu imkanların köməyi ilə rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalının reallaşdırılması və bu məhsulların bazara çıxarılmasını özündə ehtiva edir. bu anda daxili və xarici bazarın təhlil olunması əsas cəhətlərdən biridir;
- milli məhsul istehsalçılarının təsərrüfat fəaliyyətinin effektiv reallaşdırılması ilə yaxından əlaqədardır.

Əmtəə kütləsinin inkişafının və strukturunun təhlili qeyri-neft sektorunun dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin mühüm tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərir. Əmtəə kütləsinin inkişafı və tərkibinin təhlili mahiyyət etibarilə məhsullara olan tələbin artırılmasında vacib rol oynayır, həmçinin satış bazarlarının, istehlakçıların ölkələr üzrə strukturunun aydınlaşdırılmasında mühüm şərait yaradır. Bunların hamısı məhsul istehsalının effektivliyini və eləcə də onun daim artmasında mühüm dərəcədə təsir göstərir. Qeyri-neft sektoruna dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məhsul istehsalı və istehlakı ilə əlqədar informasiyalar biznes planının hazırlanmasında və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Bunların hamısı dövlət dəstəklərinin həyata keçirilməsinə, həmçinin dövlət zəminliyi ilə verilən kreditlərin iqtisadi cəhətdən müəyyənləşdirilməsinə və ən sonda qeyri-neft sektoru qurumlarının davamlı inkişafına, daha dəqiq desək onların maliyyə sağlamlaşdırılmasının reallaşmasına birbaşa təsir göstərir. Qeyd olunanları ümumiləşdirərək demək olar ki, müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsi dörd əsas qrupdan olan tədbirlərini fərqləndirmək olar. Bunlara dövlət mülkiyyətinin idarə olunması, maliyyə-iqtisadi strategiyası, investisiya strategiyası və innovasiya strategiyası tədbirlərini aid etmək olar.

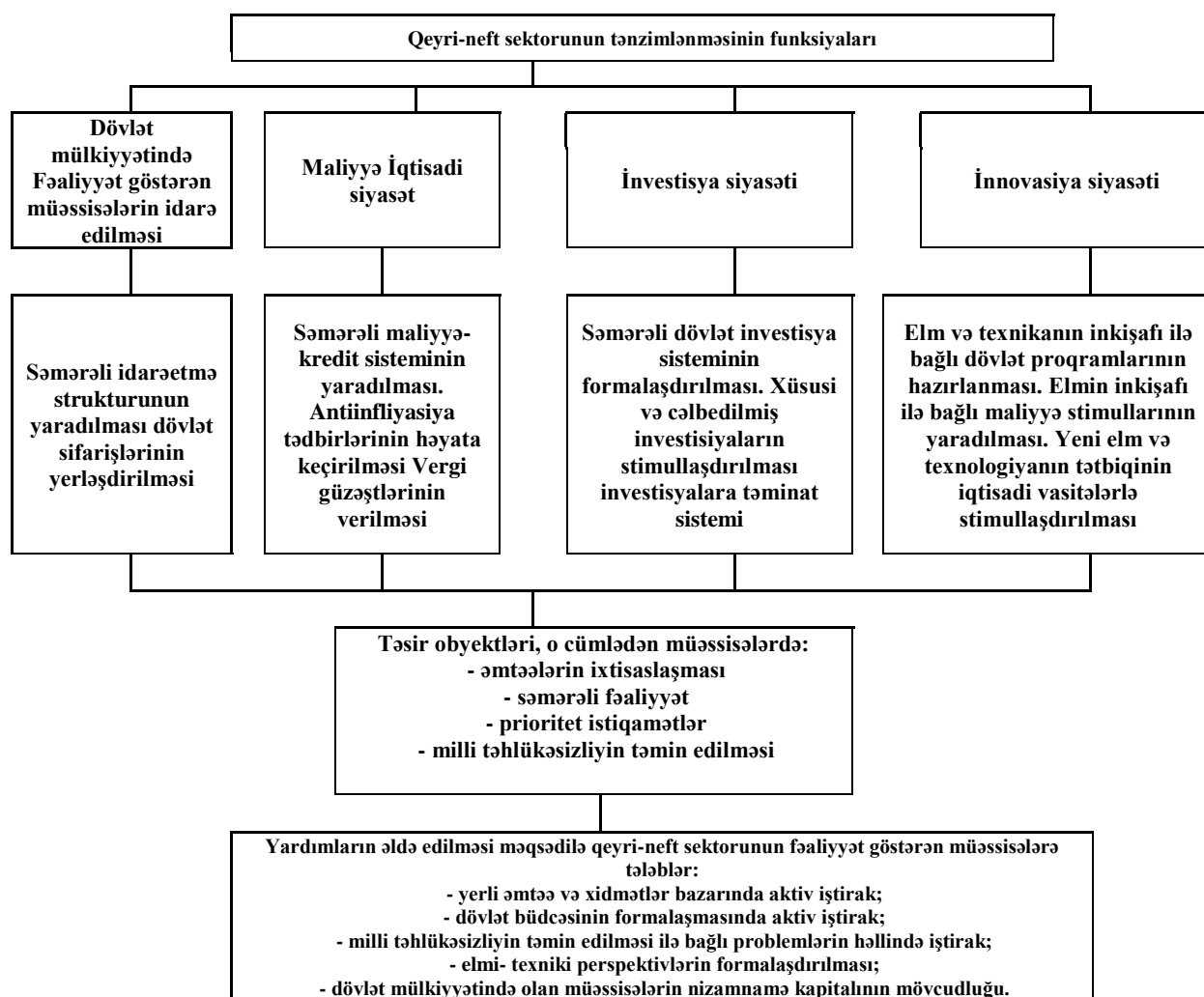
Çağdaş dövrdə innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsi qeyri-neft sektorunun dövlət tənzimlənməsinin ən vacib elementlərindən birini təşkil edir^[2].

Yadda saxlamaq lazımdır ki, qeyri-neft sektorunda istehsalatın innovasiyalaşdırılması intensiv texnologiyaların həyata keçirilməsinin ən vacib əlamətlərindən biri hesab olunur. İnnovasiya strategiyası qabaqcıl texnologiyaların tətbiq

2. Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşu və onun tənzimlənməsi. R.Əsgərov. Gəncə-2016

olunmasını, yeni məhsulların və xidmətlərin istehsalını özündə birləşdirir ki, bu da satış bazarında məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılmasının ilkin şərtlərinə biri hesab olunur. Qeyri-neft sektorunun dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin funksional sxemi aşağıdakı kimidir.

Aşağıda göstərilədiyi kimi (sxem 1) qeyri-neft sektorunun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi funksiyalarından ən çox üstünlük mərkəzi iqtisadi mexanizmlərin üzərinə düşür. Dövlət tənzimlənməsi həmçinin effektiv struktur strategiyası ilə də həyata keçirilir və əsas etibarilə dövlət sifariş üsulu ilə qeyri-neft sektoru müəssisələri və qurumlarının təyin edilməsini nəzərdə tutur.

Sxem 1. Qeyri-neft sektorunun funksional dövlət tənzimlənməsi

[Mənbə: İ.Məmmədov, Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri]

Maliyyə-iqtisadi strategiya maliyyə-kredit sisteminin həyata keçirilməsinə istiqamətlənir və inflyasiyanın qarşısının alınması siyasəti vasitəsilə makroiqtisadi vəziyyətin stabilləşdirilməsinə uyğun şərait yaradır. Eləcə də bazar şəraitindən asılı olaraq müəssisə və qurumlarda maliyyə vəziyyətinin möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə vergi güzəştlərinin tətbiq olunması mühüm vasitə hesab olunur.

Dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətlərindən biri kimi investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi dövlət investisiya strategiyası vasitəsilə qeyri-neft sektorunda əlverişli sistemin yaradılmasına əsaslanır. Cəlb olunmuş investisiyaların stimullaşdırılması müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun inkişafında əhəmiyyətli mənbə hesab olunur. Bu halda investisiyalara təminat verilməsi vacib şərtlərdən biridir. Dövlət tərəfindən xarici investisiyalara təminat verilməsi, xarici investisiyaların bu sektora cəlb olunmasının başlıca amillərindən biri hesab olunur. İnnovasiya strategiyası elm və texnologiyanın inkişafının ən yeni nailiyyətlərinin istehsalda uzunömürlü olmasının tətbiqini nəzərdə tutur. Dövlət tərəfindən tənzimlənən struktur elmi-texniki inkişafın ən yeni nailiyyətlərinin istehsalatda istifadəsinin stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur ki, bu da stimullaşdırma metodlarını özündə əks etdirir. Stimullaşdırma metodları isə iqtisadi metodlara əsaslanır və bu metodlar yeni məhsul və xidmətlərin bazara çıxışına birbaşa təsir göstərir.

Çağdaş dövrdə qeyri-neft sektorunun dövlət tərəfindən tənzimlənməsi, birbaşa olaraq yeni satış bazarlarına daxiloma vasitələrinin təmin olunmasına, həmçinin dövlət büdcəsinin xüsusi dəstəyin göstərilməsinə, elmi-texnoloji məqsədlərin formalaşmasına əsaslanır, bu da ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında qeyri-neft sektorunun rolunun qüvvətlənməsi ilə nəticələnir.

Fəsil 2. Qeyri-neft sektorunun inkişafı kontekstində insan kapitalı və iqtisadi dayanıqlılığın artırılması meyarları

2.1. Qeyri neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin və maliyyə dayanıqlılığının inkişafına yönəldilmiş tədbirlər

İnkişaf etmiş ölkələrin praktikasından da məlum olur ki, hər bir dövlətin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması mahiyyət baxımından inkişaf və dayanıqlılıq amillərindən birbaşa asılıdır. Milli iqtisadi inkişafın tətbiq olunması iqtisadi təhlükəsizliyin ən vacib hissələrindən biri hesab olunur. Onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, bütün variantlarda hər hansı bir inkişaf mərhələsi iqtisadi təhlükəsizliyin tələblərinə cavab verə bilmir. Ekoloji tələblərin korlanması ilə müşayiət olunan və ya sosial baxımından müəyyənləşdirilə bilməmiş inkişaf mərhələləri iqtisadi təhlükəsizliyin mühitinin təmin edilməsinə və onun tələblərinə mühüm səviyyədə təsir göstərmək qabiliyyətində deyildir.

Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyatın inkişafı olmadıqda iqtisadiyyatın möhkəmliliyinin təmin edilməsi də mümkün deyil və bu nöqteyi nəzərdən milli iqtisadiyyat və həmçinin milli iqtisadiyyatda fəaliyyət göstərən təsərrüfat sahələri daxili və xarici təhlükələrə effektiv formada reaksiya göstərmək qabiliyyətində deyildir. Bu səbəbdəndə davamlılıq və təhlükəsizlik milli iqtisadiyyatın formalaşması üçün əsas sistemi kimi göstərilir. Belə ki, inkişaf və dayanıqlılıq amilləri bir-biri ilə ziddiyyətli olmasa da, iqtisadiyyatın hazırkı vəziyyətində mühim formada təsir göstərmək imkanı vardır. İqtisadiyyatın dayanıqlılığını şəffaflığın təmin olunmasını və dövlətdəki iqtisadi qruplaşmanın bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərini, eləcə də daxili və xarici təhlükələrə təsirli formada reaksiya göstərməsini özündə büruzə verir. İqtisadi dayanıqlılıq iqtisadiyyatın adi vəziyyətini özündə əks etdirir ki, bu da xarici və daxili təhlükələrə mübarizədə müqavimət göstəriləməsinə imkan yaradır.

Müasir dövrdə insanların davamlı inkişafı tarixi bir mərhələnin nəticəsi olub inkişafın hazırki durumunun qoruyub saxlamaq deməkdir. Bəşər cəmiyyətinin

daimi inkişafı iqtisadiyyatda yeni istehsal proseslərinin yaradılmasını, həmçinin səmərəli, faydalı idarəetmə sxeminin formalaşdırılmasını özündə göstərir.

Bildiyimiz kimi, hər bir ölkə müasir dövrdə tezliklə beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiya olunmaqdadır. Beynəlxalq münasibətlər sistemində inteqrasiya mərhələsinin zərərverici təsirlərinin aradan çıxarılması iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasına yönəldilmiş tədbirlərin həyata keçirilməsini özündə büruzə verir. Bu mövqedən, təcrübədə xarici və daxili iqtisadi təhlükəsizlik qruplaşmaları fərqləndirilir. Xarici iqtisadi təhlükəsizlik beynəlxalq aləmdə ölkənin milli iqtisadi təhlükəsizliyinin tədbirlərin həyata keçirilməsini özündə büruzə verir və bu prosesləri bir sıra hallarda beynəlxalq iqtisadi təhlükəsizlik kimi də dəyərləndirilər.

Qlobal iqtisadi təhlükəsizliyə, daha doğrusu xarici iqtisadi təhlükəsizliyə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- müxtəlif əmtəələrin və xidmət növlərinin makro səviyyədə rəqabətə-dəvamlılığının təmin edilməsi;
- dünya bazarında və dünya səviyyəsində istehsal həcmində üdm-nin xüsusi həcmi və bu mühitdə yerli əmtəələrin istehsalının dünya ixracının və dünya bazarında həcmində xüsusi çəkisi;
- əhalinin həyat səviyyəsinin xarici ölkələrlə fərqliliyi, müqayisəsi;
- daxili biznesin transmilli korporasiyalarda iştirakı;
- beynəlxalq reyting də investisiya mühitinin dəyərləndirilməsi.

Müasir dövrdə daxili iqtisadi təhlükəsizliyin həyata keçirilməsinə də xüsusi fikir verilir. Daxili iqtisadi təhlükəsizliyin həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyatda struktur pro- porsiyalarının aradan çıxarılmasını özündə əks etdirir və milli iqtisadi strukturun dayanıqlılığını, onun xarici və daxili təhlükərə effektiv cavab göstərməsini də nəzərdə tutur. Bu səbəbdən milli iqtisadiyyatda investisiya şəraitinin yaxşılaşdırılması, eyni zamanda investisiyaların strukturunda başqa-başqa sahələrin mütləq şəkildə prioritetlərə malik olması, ümumilikdə daxili iqtisadi təhlükəsizliyə təhdid kimi səciyyələndirilir. Ölkənin daxili iqtisadi təhlükəsizliyinin həyata keçirilməsi yeri istehsalın rəqabət qabiliyyətinin inkişaf

etdirilməsinə, iqtisadiyyatın investisiya maraqlarının yüksəldilməsinin göstəricisidir. Daxili və xarici iqtisadi təhlükəsizliyin dialektikaya malik olması milli və qlobal maraqların dialektikasını özündə göstərir. İstər daxili və ya istərsə də xarici iqtisadi təhlükəsizlik amillərinin dövlətin strateji maraqlarının qorunmasının əsas ilkin şərti kimi çıxış edir. Müasir dövrdə daxili iqtisadi təhlükəsizliyin dayanıqlılığının sabitləşdirilməsi qlobal iqtisadi təhlükəsizliyə münasib şərait yaradır və bu da dövlətin suverenliyinin qorunub saxlanılmasına və beynəlxalq münasibətlər qruplaşmasında reytinqinin qaldırılmasına səbəb olur.

Dövlətin daxili və qlobal iqtisadi təhlükəsizliyini birləşdirən ən mühüm formalardan biri ölkədə istehsal edilən malların rəqabət qabiliyyətliliyini inkişaf etdirilməsidir. Rəqabət qabiliyyəti müasir dövrdə dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin həyata keçirilməsində vacib rol oynayır. İqtisadi təhlükəsizlik və rəqabət qabiliyyəti anlayışları bir-biri ilə çox əlaqədardır. Müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizlik və rəqabət qabiliyyəti anlayışları milli təsərrüfat kompleksinin özünə məxsus xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur və onun başlıca hissəsi sayılır. Əgər rəqabət qabiliyyəti milli təsərrüfat kompleksinin yüksəldilməsinin başlıca məqsədi və meqa indikatoru hesab edilirsə, iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadiyyatın var olmasını və inkişafını şərtləndirən sistem kimi özünü göstərir. Bir sözlə, iqtisadi təhlükəsizliyin kifayət qədər yetərli dərəcədə olmasına iqtisadi üsulların köməyi ilə nail olmaq olur.

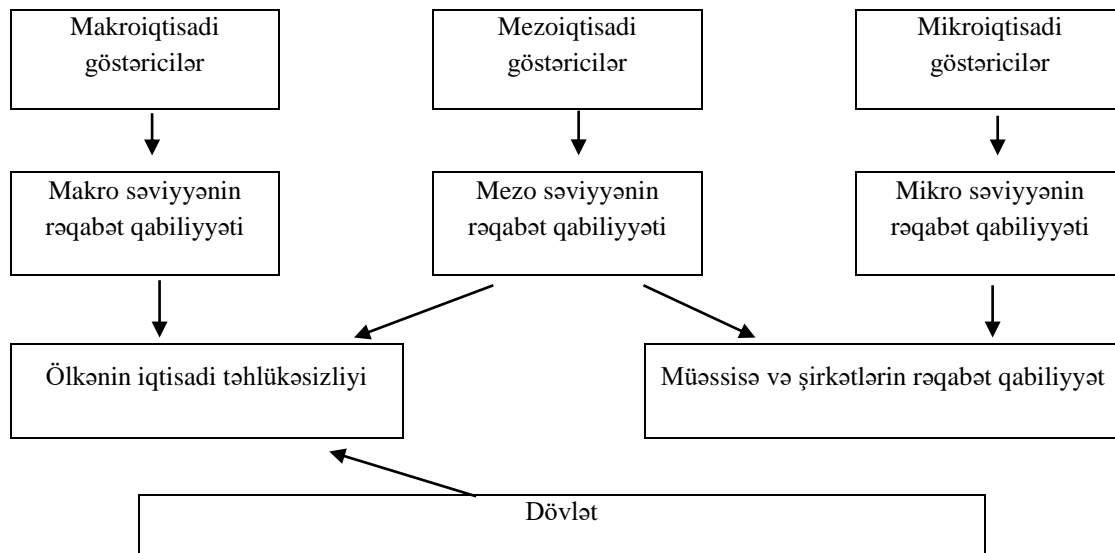
İqtisadi təhlükəsizliyin kifayət qədər yetərli dərəcədə olması üçün hazırkı şərtlərdən biri milli təsərrüfat kompleksinin möhkəmliliyinin təmin edilməsi ilə çox əlaqəlidir. İqtisadi təhlükəsizliyin kifayət qədər yetərli dərəcədə olması üçün qeyri-iqtisadi üsullardan da istifadə olunur ki, bu vaxt ölkənin iqtisadiyyata birbaşa müdaxiləsi təmin edilir. Dövlətin iqtisadiyyata birbaşa təsirinin yararlı səviyyəsinə mikro və makro səviyyəli amillərinin təsiri altında əldə etmək olur. Dövlət tənzimlənməsinin mikro və makro səviyyəli amilləri iqtisadi təhlükəsizliyin və iqtisadiyyatın rəqabətədəvamlılığının da ən vacib göstəricilərindən biri hesab edilir. Milli təsərrüfat kompleksinin güclü rəqabət qabiliyyətində olması iqtisadi

təhlükəsizliyin kifayət qədər yetərli dərəcədə formalaşmasını göstərən ən əhəmiyyətli elementlərdən biri kimi hesab edilir.

İqtisadi mühitdə rəqabət qabiliyyəti dedikdə iqtisadi formaların özünə xas üstünlükləri nəzərdə alınır. Bildiyimiz kimi, rəqabət əlaqələri bir qayda olaraq üç mərhələdə keçirilir:

1. mikrosəviyyə
2. mezosəviyyə
3. makrosəviyyə

Mikrosəviyyə, yəni dəqiq məhsul çeşidləri, istehsal və müəssisələr miqyasında rəqabət mühiti aid olunur. Mezosəviyyədə rəqabət münasibətləri sahə, istehsal, kooperativ, müəssisələr, birliklər və inteqrasiyanın horizontal növləri ilə sıx bağlıdır. Makrosəviyyədə rəqabət münasibətləri isə milli təsərrüfat kompleksinin və sahələrarası inteqrasiya növlərini özündə birləşdirir. Bu baxımdan, rəqabət münasibətlərinin səviyyəsi sxem 2-də göstərilir.

Sxem 2. Rəqabət münasibətlərinin səviyyəsi

Rəqabət qabiliyyəti istər mikro, mezo, istərsə də makro səviyyədə bir-birinə mühim təsir göstərir. Rəqabət qabiliyyətinin yuxarıda adı çəkilən növləri bir-birləri ilə yüksək əlaqəyə malikdir və bunlar hamısı bu və ya digər təsərrüfat subyektinin

inkişaf etdirilməsi yolunda və eləcə də təmin edilən daxili və xarici siyasətdə mühim səviyyədə təzahür edir.

Hər bir dövlətin iqtisadi sistemin yüksəldilməsi istehsal edilən malların rəqabət qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsindən birbaşa asılıdır. Bu səbəbdən də, ölkə tərəfindən həyata keçirilən iqtisadi siyasət də malların rəqabət qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə yönləndirilir ki, bu da həm daxili və həm də xarici bazarda malların tezliklə təmin edilməsində mühim vasitə hesab olunur.

İqtisadiyyatı İEÖ-lərdə mikro səviyyədə, yəni daha xırda obyektlər belə ki şirkətlər, o cümlədən zavodlar səviyyəsində ölkənin iqtisadiyyatın rəqabət davamlılığının inkişafına yönəldilmiş səyləri daha mühüm formada hiss edilməkdədir. İEÖ-lərdə firmaların da ölkə iqtisadiyyatına da təsir gücü əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Ele buna görə də, İEÖ-lərdə böyük şirkətlər, dövlətin həm daxili siyasətinə, həm də xarici siyasətində böyük təsirlər göstərən müdaxilələr də olur. İEÖ-lərdə xarici firmaların özləri digər ölkələrinə qarşı siyasətini müəyyən edir.

Makro səviyyədə rəqabət bacarığı söylədikdə orta və ya uzun müddətli formada iqtisadi artımın böyük inkişaf templərinə müvəffəq olunması anlaşılır. İEÖ-lərin praktikasını göstərir ki, hər bir dövlətdə rəqabət bacarığını dəyərləndirmək məqsədilə əsasən 3 yanaşmadan istifadə olunur. Bu 3 yanaşma aşağıdakılardır:

- xərc qiymət yanaşması;
- reyting yanaşması;
- rəqabət üstünlüklərinin reallaşma yanaşması.

İqtisadiyyatın rəqabətə dözümlülüyünün və ya rəqabət bacarığının dəyərləndirilməsində istifadə olunan xərc-qiymət yanaşması əməyin səmərəliliyinin göstəricilərinə əsaslanaraq müəyyən etmək olur. Rəqabət bacarığını səciyyələndirən xərc-qiymət yanaşması əmək müavinətlərinin xüsusi həcmnin göstəriciləri ilə təyin etmək olur və bu halda əmək müavinətlərinin qiymət həddi əməyin səmərəliliyinə nisbəti ilə müəyyənləşdirilir. Ele məhz bu səbəbdəndə, bütün bunlar ölkəmizin yüksək İnkişaf Etmiş Sənaye Ölkələri (bundan sonra

İESÖ-i) ilə qarşılaşdırmada rəqabət bacarığını müəyyən edir. Analizlər göstərir ki, MDB ölkələrində bir çox hallarda əmək müavinətlərinin xüsusi həcmnin aşağı səviyyədə olması nəzərə çarpır. Ancaq bu o demək deyil ki, əmək müavinətlərinin xüsusi həcmnin aşağı səviyyədə olması heç də MDB ölkələrində İESÖ-i ilə nisbətə ETT-nin en son müvəffəqiyyətlərinin istehsalda daha uzun müddətli olaraq istifadəsinin nəticəsi kimi dəyərləndirmək olar.

Bundan başqa əmək müavinətlərinin xüsusi həcmnin aşağı səviyyədə olması o demək deyil ki, əmək verimliliyinin MDB ölkələrində İESÖ-i ilə qarşılaşdırdıqda ondan daha yüksək olur. Bu nəticə onda yaranır ki, İESÖ-i müqayisədə MDB ölkələrində əmək müavinətlərinin həcmi aşağı həddədir və eləcə də əhalinin yoxsulluq həddi yüksəkdir. Əməyin istismar həddi yetəri qədər yüksəkdir, cəmiyyətin alıcılıq qabiliyyətinin manatın və digər pul vahidlərinin məzənnəsi ilə müqayisədə aşağı dərəcədə olması və digər bu kimi faktorlar rəqabət bacarığını səciyyələndirən əmək müavinətlərinin xüsusi həcmnin göstəricisinin aşağı olması ilə nəticələnir.

Rəqabət bacarığını səciyyələndirən ünsürlərdən biridə rəqabət üstünlüklərinin həyata keçirilməsi hesab edilir. Rəqabət üstünlüklərinin həyata keçirilməsi idxalın və ixracın quruluşu və həcminə əsaslanaraq təyin edilir. Rəqabət üstünlüklərinin həyata keçirilməsinə xarakterizə edən ünsürlərdən biri də, yerli əmtəə məhsullarının və daxili əmtəə dövriyyəsinin xüsusi həcmnin dəyişməsinə hesab etmək olar. Transformasiya olunmuş dəyişikliklərin həyata keçirilməsinin əvvəlki dövrlərində milli iqtisadiyyata müəyyən məhdudiyyətlər yaradır. ÜDM-nin həcmnin aşağı düşməsi, yerli istehsalın daxili bazarda xüsusi həcmnin azalması, xarici təsirlər nəticəsində baş verən gərginliklər və bu kimi tendensiyalar ölkədə təkcə rəqabətə davamlı məhsul istehsalının həyata keçirilməsinə maneələr törətmir, həmçinin ümumilikdə məhsul istehsalının həcmnin aşağı düşməsinə gətirib çıxardır. Transformasiya olunmuş dəyişikliklərin reallaşması ilkin dövrü keçdikdən sonra qısa zaman ərzində böhrana meyilli ünsürlərin qarşısı alınaraq ÜDM-nin həcmnin çoxalmasına birbaşa təsirini göstərir.

Dünya təcrübəsində məlumdur ki, beynəlxalq bazarlarda elmi-texniki məhsulların istehsalının artırılması və onların ixracının həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatın rəqabət tutumluğunu və rəqabət üstünlüklərini səciyyələndirən ən vacib şərtlərdən biri kimi hesab olunur. Beləliklə, istehsalın intensiv şəkildə və daim inkişaf formasında həyata keçirilməsi qarşıya qoyulmuş ən vacib vəzifələrdən biridir. İqtisadiyyatın rəqabət tutumluğunu xarakterizə edən ən vacib şərtlərdən biri də ölkənin daxili bazarında öz məhsullarının istehsalının artırılmasıdır.

Ölkə iqtisadiyyatının rəqabət bacarığının dəyərləndirilməsində reyting yanaşmasında da istifadə olunur. Reyting yanaşması rəqabət qabiliyyətinin amillərinin müxtəlif qruplar üzrə reyting tərkibi üzrə ölkənin rəqabət üstünlüklərini xarakterizə edir.

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun böyüməsini səciyyələndirən ən vacib cəhətlərdən biri bu sahədə rəqabətə davamlı məhsul istehsalının reallaşdırılması və onların daxili bazara çıxarılması ilə əlaqədardır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı indiki dövrdə xarici rəqabətin əhəmiyyətsiz təzahürləri ilə daha çox qarşılaşır və bu baxımdan qeyri-neft sektorunun azad rəqabət şəraitində effektiv fəaliyyət göstərmək imkanlarının təmin edilməsi rəqabətə davamlı məhsul istehsalının həyata keçirilməsi ilə əlaqədardır. İndiki şəraitdə qeyri-neft sektorunda istehsal edilən məhsulun rəqabətə davamlılığı inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə diqqətə cərpacaq dərəcədə aşağıdır və bu özünün daxili və xarici bazarda bürüzə verir. Belə ki, respublikamızda qeyri-neft sektorunun inkişafının rəqabətə davamlı olmamasını şərtləndirən ən vacib cəhətlərdən biri istehsal xərcləri göstəricisidir. İstehsal xərclərinin səviyyəsinə görə qeyri-neft sektorunda istehsal edilən məhsullar demək olar ki, ayrı analoqlar ilə müqayisədə bazarda daha yüksək qiymətə təklif edilir və bu isə istehlakçıların eyni məhsullara üstünlük verməməsinə gətirib çıxarır. Daha doğrusu yüksək enerji və nəqliyyat xərcləri hesabına məhsul vahidinin maya dəyərinin artımı baş verir ki, bu da qiymətlərin yüksəlməsini şərtləndirir və bu prosesin yaranması səbəblərindən biri qeyri-neft sektorunun inkişafında elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin davamlı olaraq tətbiq

edilməməsidir. Belə ki, qeyri-neft sektorunda innovasiyalı istehsal prosesinin qurulmaması, intensiv texnologiyaların tətbiq olunmaması bu sahədə əmək məhsuldarlığının aşağı düşməsinə, eləcə də məhsul vahidinə sərf edilən maya dəyərini artırmasına gətirib çıxarır. Yerli məhsulun qiymət baxımından rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün dövlət tərəfindən zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir və bunun üçün nəqliyyat və enerji daşıyıcıları ilə bağlı çəkilən xərclərin müəyyən hissəsinin büdcədən kompensasiya olunmasına yönəldilmiş tədbirlər həyata keçirilməlidir. Eyni zamanda elmi-texniki tərəqqinin ən yeni nailiyyətlərinin istehsalda tətbiqi ilə bağlı davamlı olaraq məqsədli maliyyələşmə proqramları reallaşdırılmalıdır və bu növ kompensasiyaedici tədbirlərdən istifadə edilməsi istər daxili və istərsə də xarici bazarda qeyri-neft sektorunun məhsullarının rəqabətə davamlılığını yüksəldilməsinə gətirib çıxara bilər. Bu daxili bazarda əmtəə istehsalçılarının mövqelərinin daha da möhkəmləndirilməsinə səbəb ola bilər. Qeyri-neft sektorunda istehsal edilən məhsulların qiymət baxımından rəqabətə davamlılığını yüksəltmək üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən aktiv siyasət bu sahədə neqativ tendensiyaların aradan qaldırılmasına və yerli əmtəə istehsalçılarının iqtisadi baxımdan dəstəklənməsinə yönəldilməlidir.

Məlum olduğu kimi, rəqabət qabiliyyəti müasir şəraitdə inkişaf etmiş bazar mexanizminin ən vacib atributlarından biri hesab olunur və odur ki, daxili bazarın inkişaf etdirilməsi üçün azad rəqabət mühitinin formalaşdırılması bu və ya digər məhsulun rəqabətə davamlılığının reallaşdırılması baxımından ilkin şərtlərdən biri hesab olunur. Bu prosesin səmərəli şəkildə reallaşdırılması isə bu dövlət tənzimləməsinin fərqli mexanizmlərindən istifadə edilməsini obyektiv zərurətə çevirir. Belə ki, bu və ya digər məhsulun daxili bazarda çevik şəkildə rəqabətə davamlılıq prosesini nümayiş etdirməsi məqsədilə dövlət tərəfindən institusional, təşkilatı və iqtisadi mexanizmlər hərəkətə gətirilməlidir. Xüsusi olaraq özəl sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin daxili bazarda səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərməsi, eləcə də onların inhisarçılıq tendensiyalarından qorunması üçün dövlət tərəfindən zəruri antiinhisar tənzimlənməsi siyasəti həyata keçirilməlidir. Məlum-

dur ki, bazar iqtisaiyyatının formalaşdırılması yönündə həyata keçirilən islahatlar zamanı rəqabət islahatın məqsədi deyil, onun nəticəsi olmalıdır. Müasir şəraitdə rəqabət münasibətlərinin müdafiə olunması baxımından, institusional islahatların davam etdirilməsinə böyük tələbat vardır.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, xüsusi ilə qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən ölkələr üçün daxili bazarlar innovasiyalı istehsal prosesinin reallaşdırılması baxımından fikir mənbəyi və onun reallaşdırılması baxımından balanğic prosesi olmalıdır. Daha doğrusu, dövlət tərəfindən bu proseslərin səmərəli şəkildə reallaşdırılmasına yönəlmiş şəraitin formalaşdırılması həmin müəssisələrin daxili bazarda mövqelərinin möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı xarici bazara çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Daxili və xarici bazarda bu və ya digər məhsulun, o cümlədən qeyri-neft məhsullarının rəqabətədavamlılığının təmin edilməsi məqsədilə ümumi sistemin yaradılmasına yönəlmiş tədbirlər milli valyutaya münasibətdə həyata keçirilən siyasətlə də uzlaşdırılmalıdır.

İnkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının və o cümlədən onun tərkib hissəsi olan qeyri-neft sektorunun rəqabət qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi struktur siyasəti həyata keçirilmədən mümkün deyil və qeyri-neft sektorunda struktur yenidən qurulmasının həyata keçirilməsi iri miqyaslı investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsini özündə əks etdirir və bu baxımdan gələcək perspektivdə qeyri-neft sektorunda investisiya riskləri əlverişli dərəcədə azaldılmalıdır. Məhz belə şəraitdə qeyri-neft sektoruna xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədilə əhəmiyyətli şərait yaradıla bilər. Bununla yanaşı, qeyri-neft sektorunda gələcək perspektivdə investisiya qoyuluşlarının strukturunda investisiya təhlükəsizliyi də ön plana çəkilməlidir. Belə ki, qeyri-neft sektoruna tədricən daxili mənbədən olan vəsaitlərin istiqamətləndirilməsi təmin edilməlidir ki, bu da ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində başlıca vacib şərtlərdən biridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qeyri-neft sektorunda strukturun yenidən qurulmasının həyata keçirilməsi müəyyən zaman tələb edir və odur ki, qısa müddət zaman kəsiyində zəruri nəticələr əldə etmək üçün dünya bazarına yerli qeyri-neft məhsullarının çıxışının təmin edilməsinə yönəldilmiş qiymət rəqabətinin müdafiə olunub saxlanması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-neft sektorunun strukturunda yeniliklərin reallaşdırılması üçün müəyyən zaman tələb olunur. Əgər dünya bazarına yerli qeyri-neft sektoru məhsullarınının çıxarılması mümkün olarsa, bu zaman qısa zaman müddətində zəruri nəticələr əldə etmək olar. Bunu aşağıdakı vasitələrlə həyata keçirmək olar:

- qeyri-neft sektorunda sərf olunan enerji məsrəflərinin tənzimlənməsi;
- qeyri-neft sektorunda məhsul istehsalına çəkilən məsrəflərin bir hissəsinin kompensasiya üsulu ilə reallaşması;
- qeyri-neft məhsullarının qiymətlərinin tarazlaşdırılması;
- qeyri-neft məhsullarının istehsalı ilə əlaqədar olaraq təbii inhisarçıların qiymətlərinin normalarının tənzimlənməsi;
- milli valyuta məzənnəsinin xarici valyutaların kursuna müqasibədə ölkənin ixrac səviyyəsinin artırılmasının diqqətə alınması.

Qeyri-neft sektorunda rəqabət səviyyəsinin yüksəldilməsi və həmçinin məhsulların dünya bazarında öz mövqeyini möhkəmləndirməsi məqsədilə milli və beynəlxalq bazarda elmi-texnoloji məhsulların ixracının stimullaşdırılması yönəldilmiş tədbirlər reallaşdırılmalıdır. Xüsusi olaraq elm tutumlu və yüksək texnoloji məhsulların ixracının artırılması istiqamətində dünya təcrübəsində qəbul olunmuş mexanizmlərdən istifadə olunmalıdır. Bu məhsulların istehsalçılarına xüsusi güzəştli kreditlərin verilməsi və həmçinin güzəştli vergi sistemi tətbiq olunması nəzərə alınmalıdır. Belə ki, məqsədli maliyyə proqramı çərçivəsində qeyri-neft sektoru məhsullarının istehsalına və xidmətlərin göstərilməsinə dəstək olunmalı və həmçinin bu məhsulların ixrac risklərinin səmərəli şəkildə sığortalanması da diqqətə alınmalıdır. Qeyri-neft sektoru məhsullarının beynəlxalq

bazarlara çıxarılması üçün xüsusi olaraq marketinq tədbirlərinin reallaşdırılmasına ehtiyac vardır. Bununla bağlı olaraq sərgilərin və yarmarkaların təşkil olunması və bu məhsulların beynəlxalq bazarda fəaliyyəti dəstəklənməlidir. Qeyri-neft sektorunda məhsulların istehsalının həyata keçirilməsi nəticəsində beynəlxalq bazarlara həmin məhsulların ixracı, məhsul istehsalına sərf olunan xərclərin aşağı düşməsi və beləliklə müqayisəli üstünlüklərin yaranmasını nəzərdə tutur. Belə şəraitdə elm və texnikanın inkişafın ən son nailiyyətlərini istehsalda tətbiq olunmadan əmək məhsuldarlığını artırmaq və bu məhsullara sərf olunan xərcləri azaltmaq mümkün deyildir. Qeyri-neft sektorunda aktiv hərəkət edən ayrı-ayrı müəssisələrin beynəlxalq bazarlarda rəqabət göstərməsi ilə əlaqədar olaraq onların stimullaşdırılması tədbirlərindən də istifadə olunmalıdır. Hər bir ölkə iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, məhsulun keyfiyyətinin artırılmasını və məhsul istehsalına sərf olunan məsrəflərin normasının aşağı salınmasını nəzərdə tutur. Rəqabətə davamlı istehsal başqa rəqabət aparan məhsulların üzərində iqtisadi üstünlükləri nəzərdə tutur. Belə bir hal əsasən qeyri-neft sektorunda özünü kəskin bir şəkildə göstərir. Qeyri-neft sektoru məhsullarını istehsal edən müəssisələrin milli və beynəlxalq bazarda rəqabət qabiliyyətinin qorunub saxlanması istehsalın iqtisadi effektivliyini artırılmasında da mühüm rol oynamaqla yanaşı onların milli və beynəlxalq bazarda çəkilərinin artmasında səbəb olur. Qeyri-neft sektorunun tərkibinə daxil olan sahələrin özünə xas xüsusiyyətlərini diqqətə alınması, həmçinin istehsalın intensivləşməsi və iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin səmərəli formada həyata keçirilməsi rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə mühüm vasitə ola bilər. Qloballaşma dövründə ölkənin daxili bazarına xarici təsirlərin qarşısının alınması məqsədilə istehsalın rəqabət qabiliyyətinin artırılması ön plana çəkilməlidir.

Bildiyimiz kimi, bazar iqtisadiyyatı həmişə mütəmadi olaraq iqtisadi problemlərlə, böhranlarla üzləşir. Bu böhranlara işsizliyi, inflyasiyanı və həmçinin xarici və daxili bazarda qiymətlərin kəskin artımı kimi dağıdıcı tendensiyaları nümunə göstərə bilərik. Bazar iqtisadiyyatı üçün böhranın yaranması formaları

müxtəlif olsada, böhranın yaranmasının qarşısının alınmasında əsas vasitə bütün təsərrüfat subyektinin, sahənin və bütövlükdə iqtisadiyyatın maliyyə möhkəmliyinə malik olmasıdır. Bu nöqteyi nəzərdən milli iqtisadiyyatın ən vacib və strateji mühüm sahələrdən biri kimi qeyri-neft sektorunun maliyyə möhkəmliyinin inkişaf etdirilməsi obyektiv ehtiyacdən irəli gəlir. Qeyri-neft sektorunun maliyyə möhkəmliyinin şərtləndirən faktorlardan biri də qeyri-neft sektorunda səmərəli böyük təkrar istehsal prosesinin tətbiq edilməsi ilə sıx bağlıdır.

Müasir dövrdə maliyyə ehtiyatlarına olan zərurətin ödənilməsi, ələxsus da maliyyə ehtiyatlarına olan zərurətin daxili resurslar hesabına kompensasiya edilməsi iqtisadi problemlərin mənfi təsirlərinin neytrallaşdırılmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, qeyri-neft sektorunun səciyyəvi xüsusiyyətləri və təbiəti ilə başqa sahələrdən seçilir. Bu sahədə özəlliklə həssas və qeyri-həssas əmtəələrin istehsalı və bazara təklifi həyata keçirildiyindən bu sahələrdə maliyyə ehtiyatlarına olan zərurətin ödənilməsi özəlliklə vacib rol oynayır. Bundan savayı, onu da bilmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın başqa sahələrindən fərqli olaraq qeyri-neft sektoru daha zəif biznes cəlbediciliyinə və investisiya cəlbediciliyinə malikdir. Qeyri-neft sektorunun daxilində kənd təsərrüfatı və başqa sahələrin olması qeyri-neft sektorunda kapital resurslarına olan tələbatların ödənilməsini vacib zəruriyyətə çevirir. Kənd təsərrüfatında kapital resurslarına olan tələbatların ödənilməsi və sahənin maliyyə dayanıqlığının təmin olunması ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasının ilkin şərti kimi çıxış edir. Qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlığının təmin olunması qeyd etdiyimiz kimi sahədə geniş təkrar istehsal prosesinin müvəffəqiyyətlə sonlanması ilə sıx bağlıdır. Qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlığının yüksəldilməsi, həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadi təsirlərdən irəli gəlir. Qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlığının yüksəldilməsini şərtləndirən makroiqtisadi amillər milli iqtisadiyyatda mövcud olan destruktiv tendesiyaların və disproporsiyaların aradan qaldırılması və həm də global maliyyə böhranın effektiv təsirlərinin neytrallaşması ilə sıx əlaqədardır. Qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlılığının inkişaf etməsinə

yönelmiş tədbirlər dövlətin maliyyə siyasəti çərçivəsində həyata keçirilir. Qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlılığının inkişaf etməsi həm bazar münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsində maliyyə təminatının yaxşılaşdırılmasında vacib rol oynayır və həm də dövlətin iqtisadi və maliyyə siyasətinin vacib məsələsi hesab edilir. Maliyyə münasibətləri müxtəlif sahələrin inkişafın stimullaşdırılmasını və həmin vaxtda onun müəyyən vaxt kəsiyində bazar konyunkturunda həyata keçən dəyişikliklərə uyğun olaraq məhdudlaşdırılmasını diqqətə alınır. Dövlət siyasəti çərçivəsində baş verən tənzimləmə tədbirləri təsərrüfat subyektlərində istehsal xərclərinin aşağı düşməsinə və eləcə də tədavül münasibətlərinin tənzimlənməsinə əhəmiyyətli şərait yaradılır və bundan əlavə dünya bazarında hər bir təsərrüfat subyektinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi həyata keçirilən maliyyə siyasətindən də bilavasitə asılıdır. Maliyyə münasibətləri ölkənin iqtisadi bazisinin vacib tərkib hissəsi kimi rol oynayır və istehsal münasibətlərinin vacib tərkib hissəsi sayılır. Maliyyə münasibətləri pul münasibətlərinin bölüşdürülməsi, formalaşması və istifadəsi ilə bağlı olan münasibətlərin məcmusunu, toplusunu özündə əks etdirir və canlandırır. İqtisadiyyatın dinamik böyüməsi və geniş təkrar istehsal prosesinin həyata keçirilməsi, baş verməsi üçün maliyyə münasibətləri əlverişli baza hesab olunur.

Hər bir ölkənin maliyyə münasibətləri iqtisadi sistemində əlverişli rol oynayır və geniş təkrar istehsal prosesində əmtəə-pul münasibətlərinin bütün sferalarını tutur. Maliyyə münasibətləri dövlətin siyasətinin xüsusiyyətindən, təbiətindən və funksiyalarından asılı olmayaraq hər bir ölkənin iqtisadi sistemində əlverişli rol oynayır. Müasir şəraitdə qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlılığının yaxşılaşdırılması, inkişaf etdirilməsi maliyyə resurslarının həcminin artdırılmasını özündə əks etdirir, canlandırır. Həqiqətdir ki, maliyyə resurslarının maddi daşıyıcıları hesab olunur. Maddi daşıyıcılar həm də pul vəsaitlərinin hərəkətinin spesifik növü kimi çıxış edir. Qeyri-neft sektorunda maliyyə resursları bu sahədə işləyən və fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin və eləcə də dövlətin müxtəlif yollarla və müxtəlif formada əldə edilən pul gəlirlərindən formalaşır.

İqtisadiyyatın neft sektoruna yatırılan investisiyalar fonunda qeyri-neft sektorunun maliyyə təminatı bir qədər aşağıdır və bu isə bununla bağlıdır ki, qeyri-neft sektorunun investisiya cəlbədiciliyinin aşağı olması onların maliyyə resurslarının həmçinin artmasına mənfi təsir göstərir.

Qeyri-neft sektorunda maliyyə münasibətlərinin bir sıra xarakterik cəhətləri var. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- qeyri-neft sektorunda maliyyə münasibətləri bölgü xarakterinə malikdir;
- qeyri-neft sektorunda maliyyə münasibətləri əsasən pul formasında özünü göstərir;
- qeyri-neft sektorunun inkişafında maliyyə münasibətləri, həmçinin büdcə və qeyri büdcə fondlarının formalaşmasında özünü göstərir. beləliklə, maliyyə resurslarının artırılmasına müvafiq şərait yaradır.

Qeyri-neft sektorunda maliyyə münasibətləri özündə bir sıra funksiyaları daşıyır. Bunlar aşağıdakılardır:

- tənzimlənmə funksiyası;
- bölgü funksiyası;
- həvəsləndirici funksiya.

Tənzimlənmə funksiyası ölkənin siyasi maraqlarının tənzimlənməsi ilə sıx bağlıdır. Tənzimlənmə funksiyası beynəlxalq bazarlarda baş verən dəyişikliklərə səmərəli formada təsir göstərilməsini, həmçinin milli bazarın tənzimlənməsi ilə əlaqədar məsələlərin reallaşmasını nəzərdə tutur. Bölgü funksiyası isə istehsal olunan ÜDM-un bölüşdürülməsi prosesini özündə ehtiva edir. Belə ki, qeyri-neft sektorunda maliyyə münasibətlərinin həyata keçirdiyi bölgü funksiyası iqtisadiyyatda maliyyənin həyata keçirdiyi funksiya ilə demək olar ki, eynilik təşkil edirdi. Bölgü funksiyası milli gəlirin ictimai istehsalın, təsərrüfatların, xalq təsərrüfat sahələri, regionlar həmçinin qeyri-maddi və maddi istehsal sahələri arasında bölüşdürmənin təmin olunması ilə sıx əlaqədar olmuşdur. Qeyri-neft sektorunda maliyyə münasibətlərinin həyata keçirdiyi bölgü funksiyası bu sahədə ümumi məhsulun bölüşdürməsinə özündə birləşdirən və dövlət tərəfindən reallaşdıran

iqtisadi-strategiya ilə əlaqədar olaraq həyata keçirilir. Həvəsləndirici funksiyası istehsalın və xidmətlərin göstərilməsinin stimullaşdırılmasını nəzərdə tutur. Həvəsləndirmə funksiyası iqtisadi strukturun mühüm bir hissəsi kimi çıxış edir və həmçinin maliyyə vasitələri kimi istehsalçıların marağının çoxalmasında mühüm şərait yaradır. Beləliklə dövlət tərəfindən ödənilən subsidiyalar, dotasiyalar və subvensiyalar qeyri-neft sektorunun inkişafına əlverişli şərait yaradır və həmçinin bu xərclərin müəyyən dərəcədə kompensasiya edir.

Müasir dövrdə qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlığının artırılmasının şərtləndirən ən vacib amillərdən biri bu sektorda fəaliyyətdə olan müəssisə və qurumlarda əmtə səviyyəsinin çoxalmasındadır. Müəssisə və qurumlarda əmtə səviyyəsinin artırılması istehsal olunan məhsulun əsasını təşkil edən hissəsinin xüsusi çəkisinin artırılması deməkdir. Qeyri-neft sektorunda mövcud olan müəssisələrin və qurumların əmtəlik səviyyəsinin yüksəldilməsini şərtləndirən ən vacib amillərdən biri də burada effektiv marketinq xidmətinin həyata keçirilməsidir. Marketinq xidmətinin həyata keçirilməsi nəticəsində qeyri-neft sektorunda istehsal olunan məhsullara olan tələbin miqdarının müəyyənləşdirmək və beləcə də milli bazarın tələbatlarını və əhalinin alıcılıq prioritetinin hal-hazırdakı vəziyyətini mümkün qədər geniş formada tədqiq etmək mümkündür. Bu halda milli bazarda qeyri-neft sektorunda fəaliyyətdə olan müəssisələrin satış miqdarını artırmaq, onların əmtə tədavülünü artırmaq mümkün ola bilər. Qeyri-neft sektorunda fəaliyyətdə olan müəssisə və qurumların əmtəlik dövriyyəsinin artırılması hesabına maliyyə təminatının əsas mənbəyi kimi mənfəətin həcmində artmasına nail olmaq mümkündür. Qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlığının inkişafını şərtləndirən mənbələrdən biri daxili resursların mühüm tərkib hissəsi kimi amortizasiya ayırmalarının miqdarının artırılmasına nail olunmasıdır. Bu ilk olaraq onunla əlaqədardır ki, sürətli amortizasiya ayırmalarının miqdarının artırılmasına nail olunmasıdır. Qeyri-neft sektorunda fəaliyyətdə olan müəssisə və qurumların əsas istehsal fondlarının fiziki və mənəvi cəhətdən innovasiyasının təmin edilməsidir ki, bu da sürətli amortizasiya ayırmaları hesabına daxili maliyyə

resurslarının təmin olunmasına əlverişli mühit yarada bilər. Qeyri-neft sektorunun maliyyə təminatının inkişafının, həmçinin maliyyə dayanıqlığının yüksəldilməsində istehsalın iqtisadi effektivliyinin artırılması vacib rolunu oynayır. Effektiv istehsal prosesi bütün sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisə və qurumların bazar mühitində fəaliyyətinin ən vacib tərkib hissəsini təşkil edir.

Dünyanın bir çox ölkələrində, məsələn ABŞ-da, Almaniyada, Fransada, İngiltərədə həm də Skandinaviya ölkələrində qeyri-neft sektorunda maliyyə dayanıqlılığının inkişaf etməsində dövlət tərəfindən baş verən maliyyələşmə tədbirləri vacib və mühüm mənbə rolunu oynayırsa da, bununla belə xüsusi maliyyə resurslarının həcmində artırılmasına xüsusi nəzər yetirilir və bu baxımdan adı çəkilən müəssisələrdə istehsal xərclərinin aşağı düşməsi və eləcə də qiymətlərin aşağı salınması üçün daxili potensialdan istifadə edilməsinə xüsusi nəzər yetirilir. Bütün bunlar qeyri-neft sektorunun həm maliyyə dayanıqlılığının inkişaf etməsinə həm də onların xarici və daxili bazarda öz mövqelərini inkişaf etdirilməsinə əhəmiyyətli şərait yaradır. Qeyri-neft sektorunda maliyyə dayanıqlılığının inkişaf etdirilməsi üçün istər dövlətin maliyyə siyasəti, istərsə də müəssisələrin öz daxili maliyyə resurslarının inkişafına istiqamətlənmiş tədbirlərin baş verməsinin optimal şəkildə uyğunlaşdırılması mühüm amillərdən hesab olunur. Dövlət tərəfindən baş verən maliyyə siyasətinin prioritetləri milli gəlirin yenidən bölüşdürülməsinə yönəlmiş tədbirlərdə qeyri-neft sektorunun maraqlarının diqqətə alınması mühüm amillərdən biridir. Hazırda ölkə prezidentinin sərəncamı ilə Dövlət İnvestisiya Şirkəti yaradılmışdır. Elə bu investisiya şirkətinin yaradılmasında məqsəd qeyri-neft sektorunun inkişafına dövlət investisiyalarını yönəltməkdən ibarətdir və bu baxımdan Dövlət İnvestisiya Şirkətinin fəaliyyətinin gücləndirilməsinə xüsusi tələbat vardır və qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrinə dövlət tərəfindən investisiyaların ayrılması həmin müəssisələrin daxili və xarici bazar mövqelərinin böyüməsinə və bu sahələrdə istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyətinin inkişafına əhəmiyyətli şərait yarada bilər. Təbii ki, bütün bunlar ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qurulmasında və təmin edilməsində vacib və

mühim mənbə rolunu oynayır. İstər nəzəri, istərsə də praktiki araşdırmalar göstərir ki, qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlığının yüksəldilməsi ilə inkişafı və onun maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin bərpasının və təmin edilməsinin mühim istiqamətini təşkil edən maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli və vacib mənbə rolunu oynayır. Eyni zamanda maliyyə təhlükəsizliyi ölkənin milli təhlükəsizliyinin digər aspektləri və səviyyələrinin effektiv şəkildə reallaşdırılmasını və həyata keçirilməsini təmin edən ən mühüm vasitələrdən biri hesab edilir. Bu baxımdan ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsində qeyri-neft sektorunun maliyyə resurslarına olan tələbatın və ehtiyacların ödənilməsi əlverişli və mühüm rol oynayır. Ölkənin milli təhlükəsizliyinin bütün aspektləri maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsindən, qurulmasından bilavasitə və birbaşa asılıdır. Bu asılılıq onunla bağlıdır ki, maliyyə resursları olmadan bütövlükdə iqtisadiyyatın müxtəlif sferalarının inkişafı ilə bağlı təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi və yerinə yetirilməsi mümkün deyildir.

Təbii ki, maliyyə resurslarına olan tələbatı ödəmədən iqtisadiyyatın inkişafını və yüksəldilməsini təmin etmək mümkün deyildir və bu da ölkənin milli təhlükəsizliyinə kifayət qədər daxili təhdid faktoru kimi rol oynayır və çıxış edir və bununla belə ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi arasında da həmçinin əks əlaqə mövcuddur. Məlumdur ki, ölkənin milli təhlükəsizliyinə bu və ya digər mənbədən kəskinləşən təhdid faktorları ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinə təhdid yaradır. Beləliklə, xarici borcların çoxalması ölkənin milli təhlükəsizliyinə hər hansı mənfi effekt maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə əlaqədar məsələlərin təxirəsalınmazlığına gətirib çıxarır. Ölkənin milli təhlükəsizliyinin müxtəlif aspektləri ilə maliyyə təhlükəsizliyinin təmin olunması arasında yaxın qarşılıqlı əlaqə ölkənin siyasi milli mənafeələrinin qorunmasında mühüm rol oynayır.

Qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlığının təmin olunması investisiya cəlb olunmasının artırılmasına və həmçinin investisiya fəaliyyətinin yüksəlməsinə

mühüm şərait yaradır. Investesiya fəaliyyətinin təmin olunması struktur deformasiyaların aradan qaldırılmasından və risklərin minimuma salınmasından birbaşa asılıdır. Ölkə iqtisadiyyatında investesiya aktivliyinin artırılması milli iqtisadiyyatda maliyyə sahəsinin effektivliyinin yüksəldilməsi üsulu ilə reallaşır və aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilir:

- ölkə iqtisadiyyatında manatın mübadilə kursunun sabitləşdirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının ayrı-ayrı sahələrinə, eləcə də, qeyri-neft sektoruna ayrılan kreditlərin faiz dərəcələrinin aşağı salınması;
- inflyasiya səviyyəsinin aşağı salınması, ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun dünya bazar konyukturundan asılılığının aradan qaldırılması;
- ölkənin maliyyə bazarlarının gələcək inkişafının təmin olunması və bu baxımdan risklərin dərəcəsinin normallaşdırılması, eləcə də qiymətli kağızlar bazarlarının inkişafının genişləndirilməsi və artırılması;
- qeyri-neft sektorunun beynəlxalq reytingin çoxalması və bu baxımdan xarici kreditlərin ölkənin qeyri-neft sektoruna cəlb olunması potensialının artırılması;
- bankların qeyri-neft sektoruna maliyyə resursları istiqamətlənməsi baxımından onların investesiya fəaliyyətinin artırılması, risklərin minimuma salınması və dövlətin təminatlı kredit siyasətinin reallaşdırılması.

Qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlığının təmin olunması bu sahənin maraqlarını özündə birləşdirən bank kredit sisteminin inkişafından və yenidən qurulmasından birbaşa asılıdır. Ölkə iqtisadiyyatında hal-hazırda çoxlu sayda banklar fəaliyyət göstərir və bu banklar iqtisadiyyatın cəlbedici sahələrinə daha çox sərmayə yerləşdirilər. Əlbəttəki, bunlar ilkin olaraq bankların maliyyə maraqlarından irəli gəlir. Belə ki, iqtisadiyyatın cəlbedici sahələri bu və ya digər sahəyə kapital resursu daxil edən bankların gələcək inkişafına təminat verilməsinə də xidmət göstərir.

2.2. İnsan kapitalının inkişafında qeyri-neft sektorunun rolunun artırılması

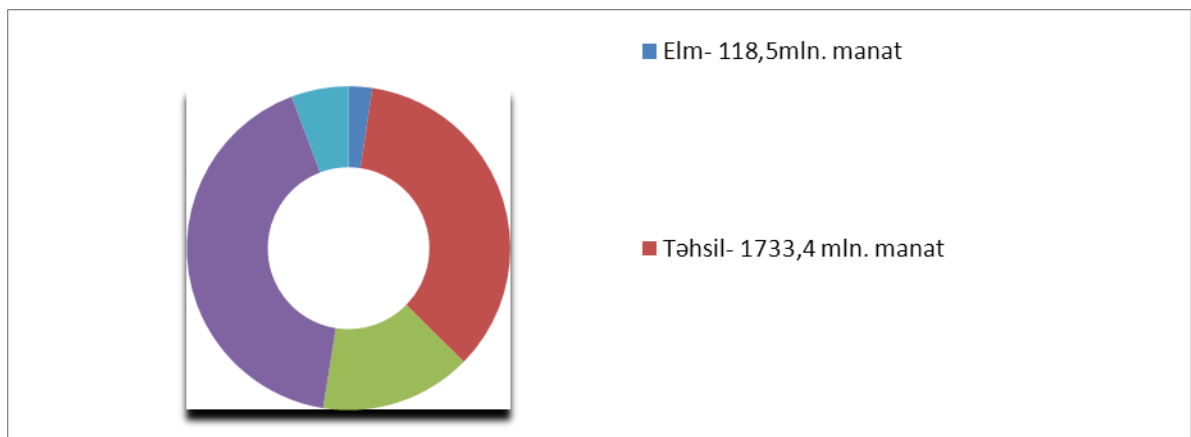
Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən sosial yönümlü iqtisadi siyasətdə insan amili liberal bazar iqtisadiyyatının əsas xətti kimi götürülmüşdür. Son dövrlərdə insan kapitalının artırılmasında qeyri–neft sektorunun rolu böyükdür. Ölkənin iqtisadi inkişafı üçün həyata keçirilən uğurlu qeyri-neft strategiyasının effektiv nəticələrindən əldə olunan gəlirlər insanlara, onların sosial problemlərinin həllinə, həyat səviyyələrinin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənir. Bazar iqtisadiyyatı liberal xüsusiyyətləri ilə yanaşı əhalinin sosial müdafiəsi institutunun yaradılması kimi sosial yönümlü tədbirlərin həyata keçirilməsini də nəzərdə tutur. Bildiyimiz kimi dövlətlərin sahib olduğu sərvətlər müəyyən müddətdən sonra tükənəcəkdir. Demək olar ki, bütün dünya ölkələrində bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirilir. Nəzərə alsaq ki, ölkəmizin malik olduğu karbohidrogen ehtiyatları 30-40 ildən sonra tükənəcək, bu sahədə tədbirlərin həyata keçirilməsinin nə qədər vacib olduğunu görürük. Bu sahədə xüsusilə inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsindən də yararlanmaq, ölkənin milli xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bu təcrübələrin tətbiq edilməsi zəruridir.

Son zamanlar dünyada insan kapitalının inkişafını qiymətləndirmək üçün müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən mütəmadi olaraq dəyərləndirmələr həyata keçirilir və buna uyğun olaraq müxtəlif hesabatlar hazırlanır. Bunlara nümunə olaraq DİF-in Qlobal Rəqabətliyə dair hər il açıqladığı hesabatlar, BMT-nin illik İnsan İnkişafı hesabatları dünyada insan kapitalının inkişaf səviyyəsini qiymətləndirmək üçün əsaslı səbəb kimi çıxış edir.

İnsan kapitalı bilik, bacarıq, vərdiş və təcrübə ehtiyatı kimi yalnız investisiya qoyuluşu hesabına zamanla artmır, eyni zamanda maddi və mənəvi aşına da bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırki şəraitdə ölkənin və bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi və iqtisadi tərəqqisi dövlətin malik olduğu təbii sərvətlərdən daha çox onun təhsilinin, elminin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Çünkü elmi-texniki tərəqqinin nəticələri, əhalinin bilik səviyyəsi, müxtəlif bacarıqlara yiyələnməsi həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə və bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının başlıca təminatçısı kimi çıxış edir. Bütün bunlar insan fəaliyyəti ilə reallaşdığına görə insanın özünün texniki bilik və bacarıqlar ehtiyatının formalaşmasına xüsusi diqqət yetirilməli, insan kapitalının həcmi və keyfiyyəti daim çoxaldılmalıdır.

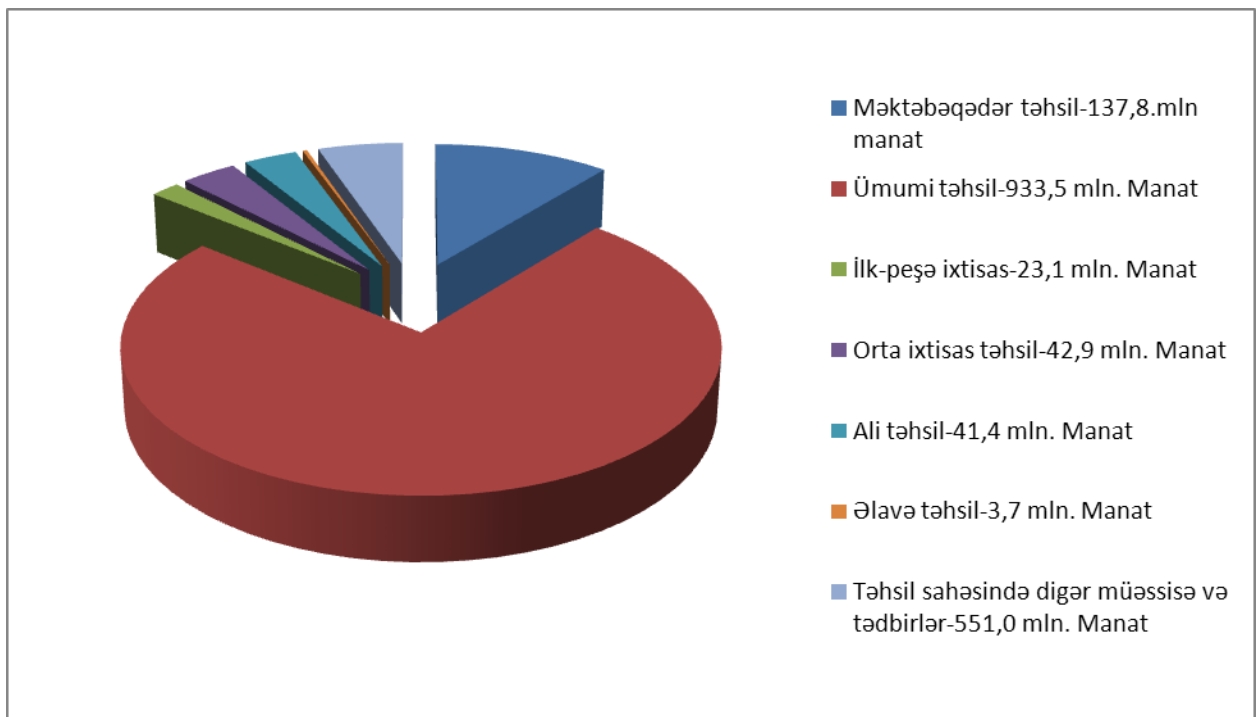
İnsan kapitalı-təhsilə və peşə hazırlığına qoyulmuş kapital texniki bilik və bacarıqlar ehtiyatının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bunun nəticəsində zənginləşmiş işçi qüvvəsi isə adi, ixtisas və təhsil almamış işçi qüvvəsinə nisbətən elmi-texniki tərəqqini daha sürətlə inkişaf etdirir, onun nailiyyətlərindən səmərəli və səriştəli istifadə edir, nəticə etibarilə daha çox mənfəət, gəlir və məhsul yaradır, bu da əhalinin və bütövlükdə cəmiyyətin daha firavan yaşamasına maddi imkan formalaşdırır. İxtisas hazırlığına qoyulmuş kapital müəyyən əmək sahəsində səriştə və təcrübəyə malik inkişaf etmiş, həm də spesifiklik kəsb edən işçi qüvvəsidir ki, insanın buna malik olması üçün ona müəyyən təhsil və ya xüsusi hazırlıq verilməlidir, bunun üçün isə kapital qoyulmalıdır.

Diqram 5. Elm, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə və sosial təminat, mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət xərclərinin 2017-ci il dövlət büdcəsi xərclərində xüsusi çəkisi. [Mənbə: (www.maliyye.gov.az)]

Cari ildə Azərbaycan Respublikasının büdcəsindən mədəniyyət, elm, səhiyyə, incəsənət, bədən tərbiyyəsi, sosial təminat və sosial müdafiə, informasiya, təhsil və başqa sahələr üzrə 4932,9 mln manat vəsait ayrılmışdır.

Bu sahələr üzrə nəzərdə tutulan xərc ümumlikdə dövlət büdcəsi xərclərinin 29,7%-ini təşkil etməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu vəsaitdən 1733,4 mln manat təhsil sahəsi üzrə ayrılmışdır. 2016-cı illə müqasimədə 0,5% artacağı gözlənilir

Diaqram 6. Təhsil xərclərinin əsas istiqamətləri üzrə sturukturu

[Mənbə: (www.maliyye.gov.az)]

Belə kapitala ona görə insan kapitalı deyilir ki, təhsilə və peşə hazırlığına qoyulmuş kapital son nəticədə ona sərflənmiş kapitaldan daha çox dəyər yaradır, elmi, texniki inkişaf etdirir. İqtisadiyyatda insan kapitalı ən mühüm kateqoriyalardan biridir. Çünki insanlar və onların fəaliyyəti olmadan heç bir cəmiyyət, iqtisadiyyat, iqtisadi sistemin mövcudluğu mümkün deyil.

İqtisadi sistemdə insan intellektə, informasiyaya malikdir, onu səmərəli istiqamətdə istifadə edə bilər. İnsanın iqtisadi fəaliyyəti iqtisadiyyatın baş paradoksu və ya əsas məsələsinin mövcudluğu (iqtisadi resursların məhdudluğu və

tələbatların qeyri-məhdudluğu) şəraitində baş verir. Beləliklə, insanın iqtisadi fəaliyyətini aşağıdakılar istiqamətləndirir:

- iqtisadi resursların məhdudluğu;
- iqtisadi seçimin vacibliyi;
- müəyyən vəziyyətə uyğunlaşma.

Məlum olduğu kimi insanlar iqtisadiyyatın subyektiv amili olmaqla, həm də eyni zamanda əsas istehsal amilidir. Eyni zamanda həm istehsalçı, həm də istehlakçıdır.

Cəmiyyət səviyyəsində insana və onun inkişafına istiqamətlənən investisiyalar real ÜDM-in artmasına səbəb olur. Müasir dövrdə insan kapitalına böyük əhəmiyyət verilir. Çünki hər bir dövlət yaxşı bilir ki, ölkənin malik olduğu bütün resurslar müəyyən müddətdən sonra tükənə bilər. Bu səbəbdən də ölkənin uzunmüddətli dövrdə iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün vəsaitlərin böyük həcmi məhz insan kapitalının inkişafına yönəldilməlidir.

Ölkəmizdə insan kapitalının inkişaf etdirmək məqsədilə elm, idman, səhiyyə, təhsil və başqa sahələrə qoyulan investisiyaların həcmi çoxalmışdır. Bildiyimiz kimi ölkələrin sahib olduqları ehtiyatlar bir müddətdən sonra bitir. Buna görə də başqa dünya ölkələri kimi ölkəmizdə də karbohidrogen ixraca olan ehtiyacı aradan çıxarmaq, qeyri-neft sektorunun inkişaf olunmasını vacib məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur. Çünki dünya ölkələrinin praktikasını müəyyən edir ki, indiki vəziyyətdə insan kapitalı və onun inkişafını həyata keçirən sahələrə investisiya ayrımı daha effektivdir və gələcəkdə daha yaxşı mənfəət, qazanc əldə etməyə şərait yaradacaqdır. “Azərbaycan 2020 Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında da ölkəmizdə insan kapitalının keyfiyyətinin inkişafı istiqamətində bir neçə strateji məqsədlər müəyyən olunmuşdur. Konsepsiya daxilində insan kapitalının yüksək inkişaf etməsində keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətləri ilə təmin olunması və bu xidmətlərin fərqli sosial qruplar, o qəbildən əsas məqsəd odur ki aztəminatlı ailələr üçün daha əlçatan olsun. Bununla əlaqədar olaraq insanların etibarlı sosial müdafiəsinin təmin olunması ilə əlaqədar görülməli işlər davamı olacaqdır və daha

da inkişaf etdiriləcəkdir. İnsan kapitalının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət göstərən digər məsələ təhsil sisteminin daha da inkişaf etdirilməsidir.

Qloballaşmanın böyük vüsət aldığı indiki mərhələdə, informasiya cəmiyyətində sosial-iqtisadi xidmət sahələrindəki rəqabətin qüvvətləndiyi, habelə təbii ehtiyatların getdikcə tükəndiyi bir vaxtda təhsilin rolu yüksəlir. BMT XXI əsri “təhsil əsri” elan etmişdir. Yüksək intellektə malik insan kapitalının formalaşmasında, davamlı inkişafa şərait yaradan güclü iqtisadiyyatın qurulmasında xüsusilə ali təhsilin rolu böyük əhəmiyyətə malikdir.

Təhsil insanların, cəmiyyətin, dövlətin və ölkənin inkişafına xidmət göstərən strateji mühim fəaliyyət sahəsidir. Təhsil sistem halına salınmış bilik, bacarıq və vərdişlərin müxtəlif proqramlarla bağlı olan mərhələlər üzrə daim mənimsənilməsini təmin edən pedoqoji prosesin təşkili və tətbiqinin nəticəsidir. Pedoqoji proses təlim və tərbiyəni nəzərdə tutur. Təhsil şəxsiyyətin fiziki və mənəvi idrakının vahid prosesi olub, onun sosiallaşmasında mühüm rol oynayır. Təhsil sistemi dedikdə, xalqın intellektual səviyyəsini artırmaq üçün təşkil olunan təhsil müəssisələri və idarəetmə sistemindən ibarətdir. Hər bir ölkənin özünəməxsus təhsil sistemi və siyasəti vardır. Dövlət Strategiyasının qəbul olunması Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üçün təhsilin effektivliyi və hərtərəfli əhatə olunmasına görə qarşısına tələblər qoymuşdur. Dövlət strategiyasının ölkəmizin daim iqtisadi artımının təmin olunmasında əsas məqsədlərdən biri kimi insan kapitalının çoxalması və inkişaf etdirilməsini əsas nəzərdə tutmuşdur ki, bu da başlıca olaraq təhsil sisteminin beynəlxalq standartlara uyğun hazırlanması ilə nail olmaq mümkündür. Dövlət strategiyasının reallaşması üçün vacib olan siyasi-iqtisadi tədbirlər aşağıdakılardır:

- təhsil sistemində insan resurslarının modernləşdirilməsi;
- müasir tələblərə cavab verən və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil sistemini qurulması;
- təhsil sistemində effektiv və şəffaf idarəetmə mexanizminin həyata keçirilməsi;

- təcrübəyə əsaslanan təhsil sistemin yaradılması və təhsilin məktəbəqədər, ümumi, ilk peşə-ixtisas, ortaixtisas və ali mərtəbələr üzrə inkişafı;
- ölkəmizdə iqtisadi cəhətdən davamlı və daim inkişaf edən, həmçinin dünyanın aparıcı təhsil sistemlərinin normativlərinə uyğun səviyyədə təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi modelinin yaradılması.

Azərbaycan Respublikasında insan resurslarının effektivliyini yüksəltmək, istehsal sahəsində xarici təcrübənin həyata keçirilməsi səbəbi ilə gənclərin xarici ölkələrdə təhsil almalarını çoxaltmaq üçün dövlət tərəfindən vəsait ayrılır.

Bu sahə üzrə “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”-nın mühüm əhəmiyyəti vardır. Dövlət Proqramının əsas məqsədi ölkədə rəqabət qabiliyyətli iqtisadi sistemin formalaşdırılması və davamlı inkişafın təmin edilməsi baxımından ölkənin müasir tələblərə cavab verən kadrlara olan ehtiyacının ödənilməsi, Azərbaycan gənclərinin ümumbəşəri dəyərlər əsasında layiqli ali təhsil almaları üçün lazımi şəraitin yaradılması, istedadlı gənclərin dünyanın aparıcı ölkələrində təhsil almaq imkanlarının genişləndirilməsi prosesinin mütəşəkkilliyi və səmərəliliyinin artırılmasını təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycan dünyada ən sürətli iqtisadi inkişaf tempinə malik ölkələr arasında yer alır. Uğurlu siyasətin nəticəsidir ki, ölkəmizin makroiqtisadi sabitliyi qorunub saxlanılmış, qeyri-neft sektoru dinamik şəkildə inkişaf etmişdir. Strateji valyuta ehtiyatlarımızdan səmərəli istifadə olunması, yeni iş yerlərinin açılması, əhalinin sosial rifah halının ildən ilə yüksəlməsi, ümumiyyətlə, ölkəmizin hərtərəfli dinamik inkişafı nüfuzlu xarici mətbuat səhifələrində də yer almışdır.

Azərbaycan Respublikası son zamanlarda dünyada iqtisadi cəhətdən sürətlə inkişaf edən ölkələr arasında xüsusi yer qazanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda artıq “neft kapitalının insan kapitalına çevrilməsi” istiqamətində kifayət qədər əhəmiyyətli tədbirlər görülmüşdür ki, bunun nəticələri də özünü göstərməkdədir.

Azərbaycan hazırki intellektual potensialının qorunub saxlanılması və yaxşılaşdırılması üçün ümumi tədbirlər həyata keçirir. Hal-hazırda ölkəmizin

müasir iqtisadi inkişaf modeli, əsas sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni uğurları, beynəlxalq əlaqələrdə sıx inteqrasiya ölkəmizdə müvafiq sahələrin inkişafı etdirilməsi üzrə Milli Strategiyaların qurulması, qəbulu və reallaşdırılmasını tələb edir. İnsan kapitalının əhəmiyyətinin artdığı bir dövrdə Azərbaycanda bu sahədə müxtəlif Dövlət Proqramları qəbul olunmuşdur. Dövlət Proqramlarının uğurla icra olunması ölkə iqtisadiyyatının davamlı yüksəlməsi, sosial infrastrukturun yenidən qurulması, milli iqtisadiyyatın neft faktorundan asılılığının qeyri-neft sektorunun inkişafına görə aradan qaldırılmasını təmin etmişdir. İndiki dövrdə artıq sərvət yalnız təbii sərvətdən ibarət deyil, məhz yüksək ixtisasa və intellektual potensiala sahib olan, peşəkar, təcrübəli insanlardır.

Hal-hazırda qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən biri də neft kapitalını insan kapitalına çevirməkdir. Bu isə ilkin olaraq, ölkədə yüksək ixtisaslı savadlı və peşəkar mütəxəssislərin hazırlanması ilə həyata keçirilə bilər. Yeni onillikdə demokratik cəmiyyətin, liberal bazar əlaqələrinə əsaslanan iqtisadi siyasətin yeni mühitdə və modern mərhələdə inkişaf etdirilməsi, neft gəlirlərinin məqsədə uyğun idarə edilməsi və bilavasitə insan amilinə, yəni intellektual kapitala yönəldilməsi, qeyri-neft sahələrinin innovativ iqtisadiyyatın baş rola çevrilməsi, kibernetika cəmiyyətinin qurulması, ən yeni kreativ texnologiyaların meydanının genişləndirilməsi Azərbaycan dövlətinin hədəfinə qoyduğu strateji sahələrdir. Ölkəmiz diqqəti yalnız davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə yönəltməməlidir. Sözsüz ki, strateji investisiyaların yatırılması vacibdir və investisiya ayırmaları sahənin inkişafını təmin edir. Lakin bu zaman əsas diqqət investiyaların səmərəli istifadə olunmasına, şəffaflığın təmin olunmasına, investisiya ilə əlaqədar bir sıra qərarların və alternativlərin gözlənilən faydasına, uzunmüddətli təsirinə və potensial riskinə yönəldilməlidir. Eyni zamanda ixtisas hazırlığının əsasəndə xarici ölkələrdə davam etdirilməsi “Holland sindromu”nun qarşısını almağa, qeyri-neft sektorunun gücləndirilməsinə, gəlirlərin bərabərsizliyinin və yoxsulluğun azaldılmasına kömək edə bilər.

Respublikamızda karbohidrogen ehtiyatlarının hasil edilməsi ilə əlaqəli olaraq neft və qaz gəlirləri çoxalmışdır. Digər tərəfdən isə neft-qaz resurslarının qısa müddətdə tükənmə ehtimalı, əldə olunan gəlirlərin insanların rifahının yaxşılaşdırılmasına, gələcək nəsillər üçün qorunması, qeyri-neft sektorunun güclənməsinə stimullaşdırılması məqsədilə xüsusi strategiya təsdiq olunmuşdur. Buna görə də ölkə başçısının 27 sentyabr 2004-cü il tarixli fərmanı ilə “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya” təsdiq edilmişdir. “Neft və qaz gəlirlərinin idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiya” 2005-2025-ci illəri əhatə edir və bu zaman müddətində həmin gəlirlərdən istifadənin mühüm prinsipləri müəyyənləşdirilmişdir. Neft və qaz gəlirlərinin mənbələri bunlardır:

- hasilatın pay bölgüsü sazişinə uyğun olaraq Azərbaycanın payına düşən mənfəət nefti və Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunun qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər gəlir mənbələri;
- hasilatın pay bölgüsü sazişinə əsasən sərmayəçilər tərəfindən dövlət büdcəsinə ödənilən mənfəət vergisi;
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin neftin və qazın hasilatı ilə bağlı vergi ödənişləri və dövlət büdcəsinə digər ödənişlər;
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin təsisçisi olduğu neft və qaz hasilatı ilə məşğul olan müştərək müəssisələrin dövlət büdcəsinə vergi ödənişləri.

Strategiyada 2005-2025-ci illərdə neft və qaz gəlirlərinin aşağıdakı istiqamətlər üzrə istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur.

- iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı;
- infrastruktur sahələrin genişmiqyaslı inkişafı;
- yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, digər sosial problemlərin həlli;
- iqtisadiyyatın intellektual və texnologiya bazasının səviyyəsinin yüksəldilməsinin stimullaşdırılması;

- “insan kapitalı”-nın inkişafı (yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, kadrların professionallıq səviyyəsinin artırılması);
- işğal olunmuş ərazilər azad edildikdən sonra yenidən qurulması və məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına qaytarılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Fəsil 3. Gələcəyə istiqamətlənmiş strategiyada qeyri-neft sektorunun əhəmiyyəti və beynəlxalq kredit təcrübəsindən istifadənin perspektivləri

3.1. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış və inkişaf konsepsiyasında qeyri-neft sektorun artırılması yolları və əhəmiyyəti

Azərbaycan Respublikasının prezidentinin başçılığı ilə hazırlanan və həyata keçirilən “Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyasının iqtisadi, siyasi və sosial önəmliliyi ölkəmizin çağdaş şəraitdə, həmçinin yaxın on illikdə ölkəmizin, xalqının inkişafında mühüm müsbət effektlərinin reallaşdırılmasına istiqamətlənmişdir. Cənab İlham Əliyevin 29 noyabr 2011-ci il tarixində imzaladığı “Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyasının hazırlanması və həyata keçirilməsi ilə bağlı sərəncamı Azərbaycan Respublikasının inkişaf etmiş ölkələr cərgəsində çıxışını göstərən çox mühüm və tarixi bir sənəddir. “Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyası ilə bağlı sərəncamda qeyd olunur ki, bu konsepsiyanın qəbul olunması ilə Azərbaycan Respublikası yeni inkişaf mərhələsinə addım atır. Bu addımın əsas məqsədi çoxistiqamətli, effektiv və innovasiya istiqamətli iqtisadiyyatın həyata keçirilməsi, sosial sahədə inkişafın təmin olunması və əhalinin rifah halının qabaqcıl beynəlxalq standartlara cavab verən, həmçinin mədəniyyətin, elmin inkişafında, ictimai həyatın bütün sahələrində yeni uğurların əldə edilməsidir. “Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyasının mühüm istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar.^[3]

- Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin daha da qüvvətlənməsi, dövlətin ərazi bütövlüyünün təmin olunması və saxlanılması;
- iqtisadi və siyasi sahədə müstəqil institutların daha çox inkişafı və onların artırılması, dövlətin öz vəzifə və funksiyalarının tətbiqinin həyata keçirilməsi və vətəndaş cəmiyyəti qurumlarının əhəmiyyətinin artırılması, qanunların tam formada aliliyinin təmin olunmasının reallaşması;

---

3. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. www.president.az

- iqtisadiyyatda qeyri-neft sektorunun artırılması və inkişafı istiqamətində daim iqtisadi inkişafın təmin olunması, iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin çoxtərəfli genişlənməsi, dövlətimizin ÜDM-un tərkibində və dövlət büdcə-sinin təşkil olunmasında təbii ehtiyatlar əmsalının aşağı düşməsi və qeyri-neft sektorunun üstünlüyünün təmin olunması;

- iqtisadi sahədə innovasiya siyasətinin tətbiqinin təmin olunması üçün güclü motivasiya sisteminin hazırlanması və onun inkişafının təmin olunması;

- hal hazırda mövcud olan resurs və coğrafi mövqelərdən istifadə etməklə Azərbaycan Respublikasının bütün sferalarında sosial-iqtisadi inkişafının müasir tələblər formasında çıxışının təmin olunması;

- Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin artırılması, milli məhsulların beynəlxalq bazara çıxarılmasının təmin olunması;

- ölkədə sosial istiqamətdə yoxsulluq səviyyəsinin minimuma salınması yönündə həyata keçirilən siyasətin davam etdirilməsi, az təminatlı ailələrin və orta təbəqəli ailələrin iqtisadi rifah halının yaxşılaşdırılmasının istiqamətində tədbirlər, və onların cəmiyyətin həyatında əhəmiyyətinin və rolunun artırılmasına nail olunması;

- ölkəmizdə səhiyyənin, təhsilin, humanitar sahələrin inkişafına xüsusi nəzarətin olması, insan amilinin yüksək inkişaf səviyyəsinə çatdırılmasına nail olunması, Azərbaycan Respublikasının xalqının bilik və bacarıqlarının effektiv reallaşması strukturunun qurulması, qloballaşmanın üstünlüklərindən istifadə edilən inkişaf modelinə keçidin təmin olunması;

- Azərbaycan Respublikasında həmçinin bütün dünyada sülhün, müstəqilliyin və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün ölkəmizin cəhdlərin çoxalması yönündə tədbirlərin reallaşması.

Bütün bunları diqqətə alıb demək olar ki, “Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasında onun əsas məqsədinə uyğun olaraq, aşağıdakı mühüm cəhətlərin də əsas kimi götürülməsi müvafiq olardı:

- Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərinin, məqsədlərinin çağdaş dövrün nəzərə alınmaqla dəqiqləş-dirilməsi;
- konsepsiyanın siyasi-iqtisadi hədəflərinə çatmaq üçün, onun istiqamət və mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- ölkəmizin özəl sektor və cəmiyyətin birgə əlaqəsinin siyasi forma və strukturunun dəqiqləşdirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının perspektivli konseptual strategiyasında iqtisadi-sosial sahənin, innovasiya və elm sahəsinin, eləcə də iqtisadiyyatda mühüm struktur dəyişiklərinin əsas vəzifə və prioritetlərinin seçilməsi;
- ölkənin inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi, uzunmüddətli regional inkişaf yönlərinin əsaslarının dəqiqləşdirilməsi.

Bu konsepsiyanın həyata keçirilməsi ilə demək olar ki, Azərbaycan Respublikası artıq sürətlə inkişaf edən ölkələr sırasında çıxış etdiyini sübut edir. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdiyi ilk illəri ilə müqayisədə həm iqtisadi həmdə siyasi cəhətdən yüksək inkişaf etmişdir. Daxili resurslar sahəsində reallaşan investisiya layihələri, iqtisadi proses yönlərinin çoxalması iqtisadiyyatın çoxtərəfli inkişafına xidmət göstərməkdir. Azərbaycan Respublikasının reallaşdırdığı proqramlar, sənədlər, tədbirlər və istifadə olunan iqtisadi mexanizmlər nəticəsində ölkəmizin həyatında müsbət effektiv dəyişikliklər həyata keçirilmişdir. Ən başlıca olaraq iqtisadiyyatda keçid dövrü başa çatmış, istehlak, bölgü, istehsal və mübadilə sahəsində bazar münasibətləri başlıca sahə olaraq çıxış etməyə başlamışdır.

“Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq ölkəmizin perspektivli inkişafını aşağıdakı formada ayırmaq olar:

- birinci çağırış – rəqabətqabiliyyəti yalnız ənənəvi kapital, əmtəə, texnologiya və əmək bazarlarını əhatə etmir, o həmçinin innovasiya və milli idarəetmə sisteminə, insan kapitalının inkişafına da təsir edir. Ölkəmiz üçün beynəlxalq iqtisadiyyata daxil olma, dünya inteqrasiyasına qoşulma daha effektiv

beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq əlaqələrinin artırıl-ması, daha çox kapital və elmi-texnologiya bazarlarına nüfuzunun artmasına şərait yaradır.

- ikinci çağırış - texnika və texnologiyanın inkişafının yeni dalğası, iqtisadiyyatda innovasiyaların rolunun artması və ənənəvi artım amillərinin effektivliyinin aşağı düşməsi. Araşdırmalardan da aydındır ki, yaxın onillikdə ölkəmizdə və dünyada inkişaf istiqamətləri iqtisadi sistemin yeni texniki əsasının yaranmasına yönəldiləcəkdir. Bu inkişaf özünü informatika, biotexnoloji, nana-texnologiyalar, iqtisadiyyatın daha çox elm-texniki sahələrində özünü göstərəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası üçün elmi-texnoloji, tədqiqat resurslarının və yüksək texnologiyalı istehsalın aşağıdakı şərtlərin diqqətə alınmasını və lazımı şəraitin qurulmasını vacibləşdirir:

- ✓ lazımı və mümkün olan sahələrdə texnoloji liderliyin təmin olunması;
- ✓ yüksək səviyyəli texnika və texnologiya sahələrin, komplekslərinin təsis olunması, dünya bazarlarına daha elm tutumlu məhsulların çıxışının təmin edilməsi;
- ✓ Azərbaycan Respublikasının yüksək səviyyəli texnika və texnologiyalı məhsul və intellektual xidmət bazarlarında iştirak rolunun güclənməsi;
- ✓ əsas iqtisadiyyat sahələrinin perspektiv inkişaf istiqamətləri təməl qəbul olunmaqla, maliyyə bazaları və inkişaf etməkdə olan qlobal, dünya bazarlarına istiqamətlənən subyektlərin hesabına uyğunlaşmasıdır. Həmçinin, son texnologiyanın tətbiq olunmasından kənar qalan müəssisələr ümumi şəkildə ölkənin iqtisadi cəhətdən rəqabət qabiliyyətini zəiflədərək, idxal olunan məhsullardan asılılığı çoxaltmaqla, inkişaf etməkdə olan geosiyasi rəqabət mühitində rolumuzun itirilməsi ilə nəticələnə bilər.

- üçüncü çağırış – siyasi və iqtisadi amil kimi insan kapitalının artırılması. Müasir innovasiyalı iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin inkişafı kooperativ əlaqə, yüksək dərəcəli peşəkar və ixtisaslı kadr potensialının keyfiyyət səviyyəsindən asılıdır.

Çağdaş şəraitdə Azərbaycan Respublikası beynəlxalq iqtisadi mühitdə, bazarlarda kadr və işçi qüvvəsinin keyfiyyət dərəcəsinə görə yüksək mövqeydə özünü göstərmir. Bu tək ölkəmiz üçün deyil bütün MDB ölkələrinə daxildir. Bunun əsas səbəbi kadr və işçi potensialının ixtisas səviyyəsinin və əmək qabiliyyə-tinin çoxda yüksək olmaması, həmçinin səhiyyə və təhsil sisteminin müasir tələblərə tam şəkildə cavab verməməsidir. Azərbaycan Respublikası bu məsələ ilə bağlı son illərdə mühüm addımlar atmışdır və bu sahədə olan çatışmazlıqlar tamda aradan qalxmasada müəyyən dəyişikliklər baş vermişdir. Bu məsələ ilə bağlı bir sıra amillər diqqətə alınmalıdır:

- ✓ iqtisadiyyatda mövcud olan sahələrində işləyən işçilərin sayının azaldılması, bu sahədə fəaliyyət göstərən işçilərin ixtisas səviyyəsinin artırılması nəticəsində daha qabaqcıl sahələrdə işlə təmin edilməsinə zəmin yaradılması;
- ✓ insan kapitalının milli və beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətli sahələrində fəaliyyətinə imkan yaradan vacib tədbirlər sisteminin reallaşması;
- ✓ təhsil, səhiyyə, idarəetmə və elm sahələrinin işinin beynəlxalq tələblərə cavab verən şəkildə və bu sahələrdə daima inkişafın təmin olunması.
- dördüncü çağırış – iqtisadiyyatda resurs və xammalların, əsasəndə energetika və yanacaq enerjilərinə dayanan ixracda mühüm dəyişikliklərə nail olunması;
- beşinci çağırış – davamlı şəkildə iqtisadiyyatda inkişafın keyfiyyətində dəyişikliklərin təmin olunması, milli bazarın qorunması və milli iqtisadiyyatın rəqabət dərəcəsinin yüksəldilməsi;
- altıncı çağırış – uzunmüddətli dövrdə qlobal iqtisadi dəyişkənliyə lazımı formada uyğunlaşan maliyyə-kredit və fiskal siyasətinin həyata keçirilməsi, ölkənin maliyyə bazarının effektivliyinin və sürətinin artırılması;
- yeddinci çağırış – Azərbaycan Respublikasının ərazi strategiyasında sabit inkişafın təmin olunması, ərazilərdə sosial-iqtisadi inkişafı nəticəsində pozitiv dəyişikliklərin əldə olunması;

- səkkizinci çağırış – Respublikamızda elektron hökumətin, informasiyalı cəmiyyətin mövcudluğu, siyasi və iqtisadi sferada dayanıqlı və stabil strategiyanın həyata keçirilməsi, dövlət və cəmiyyət üzvləri içərisində vahid ideya və fikir birliyinin təmin olunması;
- doqquzuncu çağırış – qarşılıqlı cəmiyyət, dövlət özəl sektor əlaqələrinin qüvvətlənməsi və özəl sektor üçün qurulan şəraitin təkmilləşdirilməsi və inkişafı;
- onuncu çağırış – kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına yüksək dərəcəli dəstəyin göstərilməsi və ölkəmizdə ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinin həllinin təmin olunması;
- on birinci çağırış – ölkəmizdə infrastruktur sisteminin yaranması və sosial sahələrdə daim nailiyyətlərin qazanılması;
- on ikinci çağırış – Azərbaycan Respublikasının hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyinin daha da gücləndirilməsi.

Azərbaycan Respublikası üçün insan hüquqlarının qorunub saxlanması ilə əlaqədar görülən işlər daim dövlətin diqqətindədir. Müstəqillik əldə etdiyimiz ilk illərindən başlayaraq bu sahədə işlər görülür. Başqa sahələrdə olduğu kimi insan hüquq və azadlıqlarının qorunması da tək-cə sözdə deyil, əməldə də özünü büruzə verir. Dövlətimiz bu istiqamətdə məsələləri konkret olaraq proqramlarla tənzimləyir. Azərbaycan Respublikasının prezidentinin təsdiqlədiyi insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin faydalığını çoxaltmaq sahəsində “Milli Fəaliyyət Proqramı” da bu məsələyə xidmət göstərir. Milli Fəaliyyət Proqramı konseptual miqyaslı xarakterləri özündə birləşdirir, lakin o "Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış" inkişaf konsepsiyası əhatəsində qarşıya qoyulan məqsədlər kontekstində yenidən diqqətə alınmalıdır. Bu konsepsiya tərtib olunarkən sosial istiqamətdə yoxsulluq səviyyəsinin mümkün qədər minimuma salınması yönündə həyata keçirilən strategiyanın davamlığı, yaşayış səviyyəsi aşağı olan ailələrin sosial müdafiəsinin təmin edilməsi, orta təbəqəli əhalinin dairəsinin çoxalması və onların cəmiyyətdə mövqeyinin və dəyərlərinin artırılmasına nail olunması diqqət mərkəzindədir.

Azərbaycan Respublikasının adı təkcə resurs və xammal ixrac edən ölkələr sırasında qeyd olunmamalı, o, həmçinin yüksək elm və texnologiyalara söykənən iqtisadiyyata sahib olan bir dövlət kimi tanınmalıdır. Azərbaycan Respublikasının 2020-ci ilə istiqamətlənmiş konsepsiyanın əsas məqsədi də əsasən bununla əlaqədardır. Müvafiq şəraitdə iqtisadiyyatın bütün sektorlarında ümumi şəkildə yeni innovasiya istiqamətli subyektlərin, müəssisələrin qurulması, onların faydalı fəaliyyət strukturunun yaradılması xüsusi tələbatdan irəli gəlir.

Ölkəmizin innovasiya istiqamətli iqtisadi-sosial inkişaf tendesiya bir çox keyfiyyət və kəmiyyət xarakterləri ilə nəzarət olunacaqdır. İlk öncə milli iqtisadiyyatın daim mövcud olan sahələrinin müasirləşməsi, 2020-ci ildə bu sahələrdə məhsulun istehsalının miqdarının artmasına, ÜDM-nin miqdarının artırılmasına xüsusi təsir edəcəkdir. İkincisi, innovasiya üsullarının artırılması və həyata keçirilməsi iqtisadiyyatımızda məhsul vermə qabiliyyətinin artmasına, istehsal edilən məhsulların, göstərilən xidmətlərin rəqabət dərəcəsinin artırılmasını təmin edəcəkdir. Üçüncüsü, müasir iqtisadi sistemin qurulması daha çox elmi və yüksək texnologiyalara söykənəcəkdir ki, bu da dövlətimizin dünya bazarlardakı şəraitini gücləndirəcəkdir. Elm və yüksək texnologiyalar səhiyyə, təhsil, İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları və infrastruktur sahələrinin inkişafında mühüm artımın təmin olunmasını göstərəcəkdir.

Həyata keçirilən konsepsiya xüsusən innovasiya istiqamətinə uyğun olaraq, həm daim mövcud olan iqtisadiyyat sahələrində rəqabət dərəcəsinə, həm də yeni yaranamağa başlayan elm tutumlu, yüksək biliklərə söykənən sahələrdə inkişafı təmin olunmaqla, iki sahədə də mühüm olan kəskin kənarlaşmaların, uyğunsuzluqların nisbətən aradan qaldırılmasına yönəldilməlidir. Beləliklə əsas nöqtənin insan kapitalının inkişafına, xidmət və istehsal sahələrində yüksək dərəcəli texnika və texnologiyalardan istifadənin nəticəsində innovasiya ssenarisi iqtisadi inkişafın əsas mənbəyinə təsir göstərən modelin yaradılmasına istiqamətlənmişdir.

Bu konsepsiyaya əsasən demək olar ki, innovasiya amilinin həyata keçirilməsi iqtisadi-sosial inkişafda ciddi müsbət dəyişimin yaranmasına səbəb olmaqla, inkişaf etmiş ölkələrə uyğun aşağıdakı fərqlərə gətirib çıxaracaqdır:

- təhsildə, iqtisadiyyatda, yüksək texnologiyada, elmdə və başqa sahələrdə müqayisəli üstünlüklər diqqətə alınmaqla, inkişaf istiqamətlərinin yüksəlməsinə;
- rəqabət qabiliyyətli subyektlərin və müəssisələrin, özəl sektorların investisiya dinamikliyinin inkişafını təmin olunması institutların yaradılması;
- hasilat, istehsal, xidmət və emal sektorlarında innovasiya amillərinin inkişafının intensivləşdirilməsinin, əmək qabiliyyətliliyinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin artırılması;
- infrastruktur quruluşun sabit inkişafına;
- insan kapitalının daim intensiv inkişafının keyfiyyət dəyişikliyinə, ölkəmizdə orta təbəqəli əhalinin səviyyəsinin və maddi rifah vəziyyətinin yüksəlməsinə;
- beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə.

Son illərdə dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin sürətdə aşağı düşməsi ölkəmizin iqtisadiyyatında mühüm təsir göstərmişdir. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi Azərbaycan neft ixracından əldə etdiyi gəlirin üç dəfədən çox azalması ilə nəticələnmişdir. Neftin qiymətinin aşağı düşməsi qlobal və regional çətinliklərə və həmçinin milli valyutamızın kəskin şəkildə qiymətinin aşağı düşməsinədə təsir göstərmişdir. Bu məsələlərin çıxış yolu kimi qeyri-neft sektorunun bir çox sahələrinin inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı qeyri-neft sektorunun inkişafının önəmini bildirərək iqtisadiyyatın inkişafının başlıca sahəsi olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafını əsas olduğunu bildirmiş və hədəf olaraq göstərmişdir. Həmçinin qeyd etmişdir ki, sahibkarlığın inkişafı üçün idxal-ixrac proseslərinin şəffaflandırılması və eləcə də ölkəyə investisiyaların cəlb olunmasını, xüsusilə qeyri-neft sektoruna xarici kapitalın qoyuluşunun vacibliyini qeyd etmişdir. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafına birbaşa təsir göstərən məsələlər aşağıdakı formada xarakterizə olunur:

- qeyri-neft sektorunda həyata keçirilməsi planlaşdırılan məsələlərin icrasında ləngimələrin baş verməsi;
- uzunmüddət ərzində iqtisadiyyatda əsas rolun yanacaq-energetika sektorunun təşkil etməsi;
- perspektivli sahələrə, müəssisələrə güzəştli və faydalı investisiyaların ayrılmasında problemlərin davam etməsi;
- qeyri-neft sektourunda istifadə olunan texnika və texnologiyanın dünya standartlarına tam şəkildə cavab verməməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin inkişafını tənzimləyəcək strukturun yetərli qədər inkişaf etməməsi;
- qeyri-neft sektoru müəssisələrinin və qurumların rəqabətədavamlı və innovasiya istiqamətli məhsul istehsalına meyilli olmaması;
- müasir keyfiyyət normativlərinin tətbiqinin kifayət qədər formamalaşdırılmaması;
- qeyri-neft sektorunun tədiyyə balansında aşağı indeksə sahib olması;
- qeyri-neft sektorunda təcrübəli mütəxəsislərin hazırlanması səviyyəsinin aşağı olması.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun 2014-2020-ci illərdə mühüm inkişaf tərəflərinin xarakterizə olunmasında əsas səbəb respublikamızda müasir tələblərə cavab verən, rəqabətqabiliyyətli, yüksək texnologiyalı və elmtutumlu sənaye məhsullarının istehsalı olunması, dövlət tərəfindən tənzimlənmə sisteminin və həmçinin dövlət dəstəyinin artırılması, investisiya sahələrinin və resursların artırılması bu sektorun daima və dayanıqlı inkişafın təmin olunmasıdır. Sənaye strategiyasında mühüm rol oynayan iqtisadi zonaların yaradılması bütün tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzrə alır. Standartlaşdırma strategiyası hüdudlarında sənaye sektorunda fəaliyyətdə olan müəssisələrdə beynəlxalq standartların həyata keçirilməsinin təmin olunmasına mühüm əhəmiyyət verilir.

Ölkəmizdə müasir tələblərə cavab verən nanotexnologiyaların inkişafı da qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrindən biridir. Son illərdə Azərbaycan

Respublikasında nanotexnologiya sahəsində mühüm olan bir sıra sahələrin inkişafı bu sahənin prespektivli və potensial inkişafa uyğun olduğunun təsdiqləyir. Bunlara aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

- nanomateriallar: füllerenlər, nanoborular, nanotozların tədqiq olunması və alınması;
- alternativ enerjilərin əldə olunmasında nanotexnologiyadan istifadə olunması;
- katalik xassəyə malik olan metal nanohissəciklərin alınması texnologiyasının işlənməsi;
- nanosənayenin və nanogellərin əldə olunması nəticəsində müxtəlif sahələrdə istifadəsinin həyata keçirilməsi;
- qoruyucu geyim və hərbi texnika üçün zəruri olunan nanoquruluşların və nanomaterialların alınması və istifadəsi;
- qiymətli əşyaların qorunması üçün lazım olan nanomaterialların alınması və istifadəsi;
- tibb, hərbi, maşınqayırma, inşaat və başqa sahələrdə istifadə olunan qoruyucu və funksional örtüklərin alınması və istifadəsi.

Qeyri-neft sektorunda kimya sənayesi üstün rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsinə malikdir. Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı üçün mühüm rol oynayan kimya sənayesinin inkişafının artırılması vacib məsələlərdəndir. Kimya sənayesinin uzunmüddətli inkişafının reallaşdırılması üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir:

- kimyəvi məhsul emallının həyata keçirilməsinin artırılması və genişləndirilməsi;
- köhnə avadınlıqların istifadədən çıxarılması, yeni texnologiyailə əvəz olunması;
- kimya sənayesində ərazi və sahə sturukturunun yaxşılaşdırılması;

- kimyəvi material, xammal və hazır məhsulun idxalından asılı olmasının aşağı salınması və həmçinin MDB ölkələrinin kimya kompleksləri ilə əlaqədar olan əlaqələrin yenilənməsi və artırılması;

- iqtisadiyyatın yeni formada kimyəvi məhsullar və materiallarla təmin olunması məqsədilə mövcud olan müəssisələrin yenidən qurulması, dərinləşdirilməsi və texniki cəhətdən təmin olunması.

Kimya sənayesində istehsal keyfiyyətinin və məhsul çeşidinin genişlənməsi kimi mühüm dəyişikliklərə ehtiyac vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu təkcə bu gün üçün deyil, gələcəkdə uzunmüddətli xammal əsasının xarakterizə etmək üçün və həmçinin, məhsulların istehsal proqramının hazırlanması üçün mühüm rol oynayır. Kimya sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisə və qurumların birgə inkişafının təmin edilməsi və nəhəng qurğuların mümkün səviyyədə istifadəsinə xas xüsusi tədbirlərin reallaşdırılması mühüm rol oynayır. Respublikamızda kimya sənayesinin neft və qaz əmilindən başqa, müasir texnologiyaların olması, kimya məhsullarına tələbin artması, əmək ehtiyatlarının mövcudluğu kimi amillərə istiqamətlənir. Kimya sənayesində “Azərkimya” Dövlət Şirkəti bu sahənin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirimişdir. Qeyd olunanlarla yanaşı, iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının müvafiq çeşiddə və həcmdə, keyfiyyətli kimya məhsulları ilə təmin edilməsi; beynəlxalq standartlara cavab verən, enerjiqənaətli və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalar əsasında neft-kimya kompleksinin hazırlanması; məişət kimya məhsullarının istehsal həcmünün çoxalması üzrə digər tədbirlərin həyata keçirilməsi bu sektorunun inkişafının əsas prioritetlərindəndir.

Ölkəmizdə maşınqayırma sənayesinin inkişafının sürətləndirilməsi, istehsal olunan məhsulların beynəlxalq bazarlara çıxarılmasının və rəqabətqabiliyyətinin artırılmasının təmin olunması vacib məsələlərdən biridir. Maşınqayırma sənayesinin mühüm inkişaf istiqamətlərinin təmin olunması üçün bir sıra tədbirlər reallaşdırılmalıdır:

- maşınqayırma müəssisələrində müasir standartlaşma və sertifikatlaşdırma üsulunun həyata keçirilməsi;

- maşınqayırma müəssisələrində yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi;
- maşınqayırma müəssisələrində özəlləşdirmə siyasətinin həyata keçirilməsi;
- elmi-texniki imkanlardan istifadənin artırılması;
- təcrübi-konstruktor əməliyyatlarının maliyyələşdirilməsi və onlardan istifadə imkanlarının istehsalçıya verilməsi.

Maşınqayırma sənayesinin milli və beynəlxalq bazarlarda rəqabətqabiliyyətliyinin genişləndirilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Maşınqayırma sənayesinin yeni texnika və texnologiya əsasında inkişafının təmin olunması ümumi şəkildə olaraq sənaye inkişafına müsbət təsirlərini göstərəcəkdir.

Azərbaycan Respublikası üçün qara və əlvan metallurgiyanın inkişafı mühüm sahələrdən biridir və bu sahənin inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- yeni yataqların kəşfiyyatı, öyrənilməsi, tədqiqi və işlənilməsi.
- əlvan metallardan və onların qırıntılarından istifadə edərək son məhsullun istehsal edilməsi;
- qara metallardan son məhsulların istehsalının həyata keçirilməsi məqsədilə istifadəsi;
- ölkəmizdə qiymətli metalların istehsalının dərinləşdirilməsi.

Qara metallurgiyanın perspektivli xammal təminatına sahib olmağının iqtisadi-siyasi metodu Daşkəsən dəmi-filiz yatağının müasir tələblərə cavab verən texnologiya ilə təmin olunmasıdır. Həmçinin, “Daşkəsən Filizsaflaşdırma” ASC-nin fəaliyyətinin yenidən təsis olunması və daxilində 68% dəmir olan konsentrant istehsalının həyata keçirilməsi, domna prosesinə lazım olmadan il ərzində 1 mln ton istehsal gücünə sahib müasir poladəritmə kompleksinin tikinti sxemi metallurgiya sahəsinin inkişafının iqtisadi və siyasi istiqaməti hesab olunur. Poladəritmə kompleksi fəaliyyətə başladıqdan sonra ilk dəfə olaraq dəmir filizindən yüksək keyfiyyətə malik olan daim polad istehsalı həyata keçiriləcəkdir. Azərbaycan Respublikasında yeni texnika və texnologiya əsasında təsis olunan və ənənəvi metallurgiya məhsullarını əvəzləyən məhsullar istehsal edən başqa

müəssisələr fəaliyyətə başlamışdır. Bu müəssisələrin fəaliyyətə başlaması bu sahələrin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir

Yüksək inkişaf yolunda olan ölkəmiz üçün tək zəngin təbii sərvətlər ilə şərtlənmir. Ardıcıl inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan Respublikası zəngin təbii resurslarından cəmiyyətin faydasına uyğun olaraq istifadə edir. Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra neftdən əldə olunan gəlirin iqtisadiyyatın digər mühüm sektorlarına istiqamətlənməsinə, qeyri-neft sektorunda yeni müəssisələrin təsis olunması ilə yeni iş yerlərinin fəaliyyətə başlanmasını, bir sözlə demək olar ki, əhalinin sosial müadifənin artırılması üzrə tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Ölkəmizlə Dünya İqtisadi Formu arasında həyata keçirilən qarşılıqlı əməkdaşlıq ildən ilə artır və genişlənir. 2012-ci ildə Davos şəhərində reallaşan forum Azərbaycan Respublikasının investesiya cəlbediciliyinin bir daha yüksək olduğunu sübut edir. Bu forumda dünyanın məşhur iqtisadi güc mərkəzlərinin ölkəmiz ilə qarşılıqlı əməkdaşlığa maraqlarının çox olduğunu, və həmçinin ümumlikdə dünya miqyasında yüksək səviyyədə qiymətləndirildiyini göstərmişdir. Formda danışıqlar nəticəsində iqtisadi cəhətdən nüfuzlu şirkətlər respublikamızın iqtisadiyyatına investesiya qoymaq fikirlərini bəyan etmişdilər.

Dünyada böhranın davam etdiyi müddətdə ölkəmizin rəqabqabiliyyətinin genişlənməsi ilkin olaraq, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması sahəsində reallaşdırılan ardıcıl tədbirlərin nəticəsidir. Dövlət tərəfində sahibkarlara ayrılan vəsaitlərin miqdarının artırılması və müdaxilələrin azaldılması, qeydiyyatın “Vahid Pəncərə” prinsipinə əsaslanması, korrupsiyaya qarşı aparılan mübrizə tədbirlərinin artırılması və başqa yeniliklər əhalinin inkişafı üçün mühüm rol oynayır. Ölkəmizdə son illərdə aparılan siyasət sahibkarlığın inkişafı üçün xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye şəhərciklərinin və biznesin inkişafının aparılması sahəsində müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. İstehsal sahəsində sahibkarlığın məqsədəuyğun həyata keçirilməsi və stimullaşdırılması məqsədilə innovasiyaya istiqamətlənən yüksək keyfiyyətli əmtəələrin və xidmətlərin artımına dövlət tərəfindən mühüm şərait yaradılmışdır.

Vergi dərəcəsinin aşağı salınması və vergi prosedurlarının sadələşdirilməsi, həmçinin, fiziki və hüquqi şəxslərin asan bir şəkildə elektron qaydada qeydiyyatda düşməsi, vergi və digər xərclərinin elektron şəkildə ödənilməsi, sahibkarlıq subyektlərində araşdırmaların vahid dövlət reyestrinin təsis olunması dünyanın aparıcı maliyyə-iqtisadi qurumları tərəfindən müsbət şəkildə qarşılır. Ölkəmiz son zamanlarda iqtisadiyyatın neft və qazdan asıllığın aradan qaldırılması, qeyri-neft sektorunun inkişafı və ixracının artırılması istiqamətində bir sıra tədbirlər həyata keçirmişdir və bu tədbirlər nəticəsində xarici ticarət dövriyyəsinin strukturunda müsbət effektiv dəyişikliklər baş vermişdir.

Azərbaycan Respublikasında ixracın əsas hissəsini məlum olduğu kimi neft və qaz məhsulları təşkil etsədə, son zamanlar sahibkarlıq istiqamətində aparılan tədbirlər nəticəsində qeyri-neft sektoru üzrə ixrac potensialının genişlənməsinə mühüm şərait yaratmışdır. “Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış” inkişaf konsepsiyasında dördüncü bəndində yüksək dərəcədə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyata doğru istiqamətlənmiş və özündə effektiv dövlət tənzimlənməsinə, inkişaf etmiş bazar münasibətlərinə istinad edən iqtisadi modelin yaranması, iqtisadiyyatın infrastrukturunun və quruluşunun inkişafı, qeyri-neft sektorunun inkişafı, elmi potensialın və innovasiyanın yönümlü fəaliyyətlərin dəstəklənməsini birləşdirir. Bu cəhətlər üzrə mövcud potensialların aşkarlanması və onlardan effektiv istifadəsinə nail olmaq üçün ilk öncə Azərbaycan Respublikasının sənaye sektorunun hal-hazırkı iqtisadi vəziyyətini aydınlaşdırmaq və ayrı-ayrı iqtisadi sahələrin xüsusiyyətlərini təhlil etmək lazımdır. Sənaye sektorunun xərclərinin azaldılması üçün sənayenin əsas tərəfləri seçilməli, bu tərəflərin qarşılıqlı əlaqədə olması və bir sıra tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Ölkəmizdə sənaye sektorunun inkişafı üçün idxalı əvəzetmə strategiyası həyata keçirilməlidir. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsaslanaraq demək olarki keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 1% artım müşahidə olunur. Ölkəmiz sənayenin inkişafını artırmaq üçün stimullaşdırma tədbirləri həyata keçirir. Texnoparkların inkişafını artırmaq üçün vergi qanunvericiliyində

texnologiya və sənaye parklarında işliyə hüquqi və fiziki şəxslərə, həmçinin parkların idarəedici operator və təşkilatlarına gəlir, mənfəət, ƏDV, Azərbaycan 2020 Gələcəyə Baxış İnkişaf Konsepsiyasının əsas siyasi-iqtisadi məqsədi hal hazırda mövcud olan resursları diqqətə almaqla ölkəmizdə daim iqtisadi artıma nail olmaqla və effektiv dövlət idarə olunması, cəmiyyətin hüquq və azadlıqlarının tam bir şəkildə qorunması və onların ölkənin ictimai həyatında aktiv şəkildə inkişaf formasına nail olmaqdır. Bu konsepsiyaya əsaslanaraq demək olar ki, 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikası siyasi və iqtisadi cəhətdən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş ölkələr sırasına da yer alacaqdır.

3.2. Qeyri-neft sektorunda ixracın stimullaşdırılmasında beynəlxalq kredit təcrübəsindən istifadə

Qeyri-neft sektorunda ixracın stimullaşdırılması, iqtisadiyyatın inkişafı məqsədilə inkişafda olan ölkələr digər inkişaf etmiş ölkələrin beynəlxalq təcrübələrindən istifadə edirlər. Buna əyani misal olaraq ikinci dünya müharibəsindən sonra iqtisadi cəhətdən daha da inkişaf etmiş ABŞ-ın Qərbi Avropa ölkələrinə və digər ölkələrə (xüsusilə Böyük Britaniya, Fransa, Qərbi Almaniya) göstərdiyi maliyyə yardımını göstərə bilərik. Bu yardımın ümumi həcmi \$ 90 mlrd təşkil etmiş və bu maliyyə yardımı birbaşa kapital qoyuluşu və kredit şəklində yönəldilmişdir. Son nəticədə Marşall planı Qərbi Avropa sənayesinin inkişafına, beynəlxalq ticarətin inkişafına və onların valyutalarının möhkəmlənməsinə müsbət təsirini göstərdi. Beynəlxalq kreditin verilməsi beynəlxalq təsərrüfat sisteminin möhkəmlənməsi, istehsalın beynəlmilləşməsi, beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və kapitalın ölkələrarası hərəkətinin sürətlənməsi ilə nəticələnir.

Ölkəmiz iqtisadiyyatı “Qlobal Rəqabət Qabiliyyəti İndeksi” hesabına rəqabətqabiliyyətliliyinə görə otuz doqquzuncu, MDB ölkələri arasında isə birinci yer olmuşdur. Bununla əlaqədar olar Azərbaycan Respublikası ilk dəfə olaraq yüksək insan inkişafı və yuxarı orta gəlirli ölkələr qrupunda çıxış etmişdir. ^[4] Tanınmış reyting agentlikləri (“Standart and Poor”, “Fitch Ratings” , “Moody) ölkəmizi investesiya krediti ilə təmin etmiş və beləliklə də Azərbaycan Respublikası Qafqaz ölkələri arasında investesiya reytinginə sahib olan vahid ölkə olmuşdur. Azərbaycanın indiki iqtisadi vəziyyəti hər zaman dərindən təhlil edilir, qeyri-neft sektorunun bir çox sahələrinin inkişafına təsir edən faktorlar müəyyən bir sistem halına salınır və bu sahədə istifadə edilən tədbirlərin effektivliyi sahəsində daimi planlar həyata keçirilir. Qeyri-neft sektorunda effektiv inkişafın

---

4. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi. www.economy.gov.az

başqa səbəblərdən biri də, ancaq milli iqtisadiyyatın hüdudlarında deyil, eyni zamanda qlobal integrasiya məkanına, beynəlxalq bazarlara səmərəli şəkildə çıxışının təmin oluna bilməsidir. Bu halda qeyri-neft sektoru bir çox sahələrin ixrac potensialının tətbiq edilməsindən faydalanır və ölkəmizin beynəlxalq bazarlara ixrac etdiyi məhsulların siyahısı çoxalır, beləliklə də ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiyalanma mənbələri artmağa başlayır. Aparılan təhlillər göstərir ki, son dövrlər Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadi maraqlara dayanan iqtisadi inkişaf strategiyası tərbiq edilir və hazır ki vəziyyətdə bunları göstərir ki, ölkəmiz digər dünya ölkələri ilə beynəlxalq əməkdaşlığı dahada gücləndirir. Qeyri-neft sektorunun indiki vəziyyəti göstərir ki, bu sektorun başqa-başqa sahələrinin inkişaf sürəti onun tam şəkildə həqiqətlərini əks etdirmir. Bununla əlaqədar iqtisadçı F.Mustafayevin bəzi mülahizələri vardır. Onun fikrincə rabitə və nəqliyyat sahələrinə qoyulan hər 1 manat 4,7 manat əlavə ÜDM formalaşdırır. Burdan bu nəticəyə gəlmək olar ki, qeyri-neft sektorunun kreditləşdirilməsi bu sektorun ixrac potensialının inkişafı ilə nəticələnir.

Ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyanın qoyulması xalq istehlakı malları istehsalının və xidmətlərinin çoxalmasına, yeni texnologiyalara, idarəetmənin qabaqcıl sahələrinə yiyələnməyə, real bazar münasibətlərinə uyğun infrastruktur yaratmağa imkan verir. Bundan savayı, xarici dövlətlərdən alınan borc və kreditlərdən fərqli olaraq xarici investisiya xarici borca əlavə ağırlıq yaratmır. Xarici investorları ölkəmizin iqtisadiyyatına sərmayə qoymağa cəlb edən başlıca səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir:

- Ölkəmizin zəngin mineral-xammal mənbələrinə malik olması;
- Yüksəkixtisaslı kadr potensialının mövcud olması;
- Xarici investisiyaların saxlanılmasına dair dövlət tərəfindən qarantia verilməsi;
- Hüquqi-normativ bazanın və qanunvericilik aktlarının mükəmməlliyi.

İndiki mərhələdə yüksək dərəcədə inkişaf edən Azərbaycanda qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri neft-qaz sənayesi ilə bərabər, qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının təmin edilməsidir. Bu səbəbdən, Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti cənab İlham Əliyevin 30 mart 2006-cı il tarixli "İnvestisiya fəaliyyətinin təşviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında" sərəncamı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrində sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edən "Azərbaycan İnvestisiya Şirkəti" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti məhz bu sərəncamla yaradılmışdır.

Bunuda qeyd etməliyi ki, son illərdə ölkənin qeyri-neft sektoruna investisiya qoyan ölkələrin marağı xeyli çoxalıb. Belə ölkələrə Türkiyə, Niderland, ABŞ, İran, Almaniya Rusiya, Böyük Britaniya, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, İsveçrə, İtaliya, Fransa və Yaponiyanı göstərmək olar. Azərbaycana kredit verən təşkilatların başında Avropa İttifaqı (TRACECA, TACIS, INOGATE), ABŞ İxrac və İdxal Bankı, Dünya Bankı (IBRD), BVF, Türk Eximbankı, Qaradəniz Ticarət və İnkişaf Bankı (BSTDB), Beynəlxalq İnkişaf Təşkilatı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (EBRD), İnkişaf Bankı (IsDB), Yaponiya Beynəlxalq Müttəfiqlik Bankı, IFC, Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW, Almaniya) gəlir. Qarantıya baxımından sərmayə riskinin azaldılması üçün çoxsahəli İnvestisiya Zəmanət Agenti (MIGA) Azərbaycanda fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatlar tərəfindən açılan kreditlər, bazar iqtisadiyyatına keçidi rahatlaşdırmaq məqsədilə açılan layihə kreditləridir. Xarici kredit alması ilə yanaşı Azərbaycana beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən edilən yardımlar da vacib dərəcədə genişlənməmişdir. Bunların arasında, Avropa İttifaqı tərəfindən edilən yardımlar xüsusi yerə sahibdir. Bir sıra beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla əməkdaşlıq edən Azərbaycan, regional iqtisadi və ticari əlaqələr baxımından mühümlülük kəsb edən təşkilatlara üzvdür. Digər tərəfdən də Avropa İttifaqı ilə də güclü əlaqələr içərisindədir. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı, Yaponiya Beynəlxalq İqtisadi Müttəfiqlik Fondu kimi digər beynəlxalq maliyyə təşkilatlarından da kredit götürülməsinə baxmayaraq, alınan xarici kreditlərdə üstünlü BVF və Dünya Bankı olduğunu qeyd etməliyik. Azərbaycan 1992-ci ilin sentyabr ayında Dünya Bankı, BVF və Beynəlxalq İnkişaf İttifaqına üzv olmuşdur. Hər nə qədər Dünya Bankı və BVF-yə üzvlük 1992-ci ildə qəbul edilsə də, bu təşkilatlarla 1995-ci ildə ilk kredit

müqaviləsi imzalanmışdır. BVF və Dünya Bankı, İEOÖ dünya bazarına struktur uyğunlaşmasını heyata keçirilməsi üçün və onun bir hissəsi halına gəlməsi üçün xarici kredit və borclandırma üsullarından istifadə etməklə bu prosesi qarantiyaya almaq üçün də həmin ölkələrə, stabillik və struktur uyğun proqramları tövsiyə edir. Ölkəmiz Beynəlxalq Valyuta Fondundan “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Üzrə Dövlət Proqramı” çərçivəsində də kredit alır. BVF, Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Proqramı (PRGF) çərçivəsində ölkəmizə 80.45 milyon SDR (\$ 119 mln) ayırmışdır. Həyata keçirilməsinə 6 iyul 2001-ci ildə başlanan proqram çərçivəsində kredit 10 illiyinə, illik 0.5% faizlə 5.5 il sonra geri ödəmək üzrə verilmişdir. “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişafın Təmin Olunmasına Dair Kredit Mexanizmi”, BVF-nin gəlir səviyyəsi aşağı olan ölkələr üçün nəzərdə tutduğu az faizli kredit mexanizmasıdır. Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Proqramı vasitəsi ilə həyata keçirilən proqramlar, tətbiq etdiyi ölkəyə mənsub vətəndaşların geniş iştirakı ilə hazırlanaraq təsdiq olunan və Yoxsulluğun Azaldılması barədə hazırlanan strategiya sənədinə təsirini göstərən yoxsulluğun azaldılması strategiyasına dayanmaqdadır. Məqsəd, Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf Proqramı yardımı ilə həyata keçirilən hər bir proqramın, ölkənin makroiqtisadi strukturu və sosial siyasəti ilə əlaqədar olmasını, bu mexanizmin yoxsulluğun azaldılmasına xidmət etməsini təmin etməkdir. İndiki dövrdə ölkəmiz Beynəlxalq Valyuta Fondunun kredit mənbələri olmadan fonddan yalnız texniki yardım alır. Azərbaycanın yeni iqtisadi sistemə keçidi mərhələsində qarşısına çıxan problemləri həll etmə və iqtisadi böhrandan qorumaq məqsədi ilə Dünya Bankı müxtəlif proqram və layihələrə dəstək verir. Bunlar birbaşa iqtisadi islahatlarla əlaqə olanlar və iqtisadi inkişafa dolayı yollarla kömək edən layihələr olaraq ikiye bölmək olar. Dünya Bankı Azərbaycana iqtisadi inkişaf siyasəti mövzusunda məsləhətlər verməklə yanaşı, investisiyalar və dövlət büdcəsinin maliyyəsi məqsədi ilə xarici yardımların koordinasiyası mövzusunda köməklik edir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının diqqəti ölkəmizin qeyri-neft sektoruna yönəlmişdir. Bu məqsədlə energetika, sənaye,

nəqliyyat, neft-kimya, kənd təsərrüfatı, turizm və s sahələrə daha çox investisiyalar qoyulmuşdur. Dünya Bankı (DB) ilə 2000-ci ilin may ayında “Kənd Təsərrüfatının İnkişafı və Kreditləndirilməsi” adlı bir layihə imzalamışdır. Həmin layihənin həcmi \$ 33,7 mln-dır. Layihə çərçivəsində, “G&G Consulting” (Türkiyə-Avstraliya) konsorsiyumunun yaratdığı İKA tərəfindən 6 mindən çox üzvü birləşdirən 329 ortaqlar qrupuna həcmi 9.4 milyon manat olan kredit verildi. Bundan əlavə, layihə çərçivəsində 566 adam tərəfindən 20 kredit İttifaqı (Beyləqan və Naxçıvan regionlarının hər birində 6, Şəki regionunda 5 və Masallı regionunda 3 kredit İttifaqı) quruldu. Dünya Bankı 2003-2010-cu illər arasında Azərbaycanda 9 layihə həyata keçirməyi planlaşdırmışdır. Layihələr üçün nəzərdə tutulan maliyyə yardımının həcmi isə \$ 150-225 mln həcmindədir. Həmin layihələr və layihələrin maliyyə həcmi aşağıdakı kimidir: - Su təchizatı sisteminin yenidən inşası üçün əlavə layihənin reallaşdırılması məqsədiylə \$ 12 mln, Təhsil sisteminin inkişafı ilə əlaqədar layihə üçün \$18 mln; - Suvarma sisteminin yenilənməsi ilə əlaqədar layihə üçün \$ 30 mln; - “Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişafı Üçün Dövlət Proqramı” çərçivəsində isə 2003-cü ildə \$ 17 mln; - Kəndlərin inkişafı məqsədi ilə \$ 22 mln; - Təqaüd sisteminin yenidən qurulması məqsədilə \$10 mln; - Elektrik paylama sisteminin yenilənməsi üçün \$ 40 mln; - “Şahdağ” milli parkının yenidən qurulmasına \$ 8 mln; - “PRSC-2”nin həyata keçirilməsi məqsədilə \$ 20 mln. Azərbaycanın Asiya İnkişaf Bankı ilə əlaqələrini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Belə ki, 2001-ci ildən Azərbaycanda fəaliyyətə başlayan Asiya İnkişaf Bankı (ADB), əsasən xalqın mal və xidmət ehtiyacının qarşılınması və özəl sektorun inkişafı üçün infrastrukturun və iş yerlərinin qurulması istiqmətində fəaliyyət göstərir. Son dövrdə respublikamızın Maliyyə Nazirliyi ilə Almaniya İnkişaf Bankı arasında əlaqələr xeyli inkişaf etmişdir. Belə ki, Almaniya İnkişaf Bankı ilə Azərbaycan Maliyyə Nazirliyi tərəfindən 1999-cu ildə Almaniya-Azərbaycan Fondu (AAF) qurulmuşdur. Bu fondun fəaliyyəti kiçik və orta həcmli müəssisələrin kredit imkanının qarşılınmasına vəsait ayırmaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Dünya Bankı Azərbaycanda həyata keçirilən layihələrin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirir.

Cədvəl:4

Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycanda həyata keçirilən layihələr [Mənbə:(www.worldbank.org)]

	Layihənin adı	Benefisiarlar	Müddət
1	Milli su təchizatı və kanalizasiya xidmətləri layihəsi	“Azərsu” ASC, Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi	2008-2017-ci illər
2	Milli su təchizatı və kanalizasiya xidmətləri - II layihəsi	“Meliorasiya və Su Təsərrüfatı” ASC,	2010-2017-ci illər
3	Magistral yol - III layihəsi	Nəqliyyat Nazirliyi/“Azəravtoyol”ASC	2011-2018-ci illər
4	Magistral yol – III üzrə Əlavə maliyyələşdirmə layihəsi	Nəqliyyat Nazirliyi/“Azəravtoyol”ASC	2016-2019-cu illər
5	Bərk məişət tullantılarının vahid idarəçiliyi layihəsi	İqtisadiyyat Nazirliyi/ “Azəravtoyol”ASC	2009-2016-cı illər
6	Mütərəqqi Ədliyyə Xidmətləri və müasir məhkəmə infrastrukturu layihəsi	Ədliyyə Nazirliyi	2014-2018-ci illər
7	Dəmir yolu ticarətinin və nəqliyyatının dəstəklənməsi layihəsi	“Azərbaycan Dəmir Yolları” QSC	2010-2017-ci illər
8	Sudan İstifadə Edənlər Birliklərinin İnkişafına Dəstək layihəsi	“Meliorasiya və Su Təsərrüfatı” ASC	2011-2018-ci illər
9	Məcburi köçkünlərin yaşayış şəraiti və gəlir imkanlarının dəstəklənməsi layihəsi	Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu	2012-2020-ci illər
10	Məcburi köçkünlərin yaşayış şəraiti və gəlir imkanlarının dəstəklənməsi üzrə Əlavə maliyyələşdirmə layihəsi	Məcburi Köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu	2016-2020-ci illər
11	İkinci kənd investisiya layihəsi	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi	2012-2018-ci illər
12	Kənd Təsərrüfatının Rəqabət Qabiliyyətinin Gücləndirilməsi layihəsi	Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi	2014-2018-ci illər

Dünya Bankı Azərbaycanda həyata keçirilən layihələrə ayırdığı kreditlər ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ayrılmış kreditlər Respublikada irriqasiya layihələrinin, kanalizasiya və suvarma sisteminin, drenaj sisteminin bərpasına TRACEKA proqramının həyata keçirilməsinə, yolların bərpası, təhsil və səhiyyə islahatlarının aparılması, maliyyə sektoruna yardım edilməsinə yönəldilmiş kreditlərdir. Bu kreditlər uzunmüddətli aşağı faizlə verilmiş olan kreditlərdir ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının inkişafında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Alınan xarici kreditlərin digər iri kreditörü Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Bankıdır. Kreditorlar üzrə xarici borcun 17%-i bu bankın payına düşür. YBƏB-in verdiyi kreditlər daha çox istehsal xarakterli olmaqla \$ 465,4 mln

məbləğindədir. Bu kreditlərin \$ 460,6 mln və ya 99%-i istifadə edilib, \$ 35,9 mln və ya 7,7%-i isə artıq qaytarılıb. YBÖB- in verdiyi kreditlər başlıca olaraq "Şimal" SES-in (ümumi məbləğin 12%-i) və "EP- 300" Zavodunun tikintisinə (ümumi məbləğin 3,3%-i) yönəldilmişdir. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankından isə "Yenikənd" SES-in tikintisi, Bankının su təchizatı, Aeronaviqasiya sisteminin yenidən qurulması, Mingəçevir SES-in tikintisi, Bakı Dəniz Limanının və Transqafqaz dəmiryolunun bərpası layihələrinin maliyyələşdirilməsi məqsədilə \$ 148 mln həcmində kredit alınmışdır. Bu kreditlərin \$ 127,4 mln və ya 86,1%-i istifadə edilib, \$ 47,2 mln və ya 31,9 %-i qaytarılıb, \$ 80,1 mln və ya 54,1%-i isə ödənilməli məbləğdir. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, ölkədə aparılan iqtisadi islahatları maliyyələşdirmək məqsədilə beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən kreditlərin 44%-i SDR-lə, 27%-i Yapon yenası, 17%-i ABŞ dolları, 6%-i İsveç frankı, 3%-i AVRO ilə verilmişdir. Hal-hazırda ölkənin kredit bazarında, subyektlər arasındakı kredit münasibətlərində bir sıra problemlər mövcuddur ki, bu problemlər də ölkədə effektiv kredit bazarının formalaşmasına və normal inkişaf etməsinə, beynəlxalq maliyyə-kredit bazarlarına inteqrasiya olunmasına maneələr törədir. Ölkənin kredit bazarında nəzərəcarpacaq problemlərdən biri bank kreditlərinin birtərəfli axını ilə bağlıdır. Bu birtərəfli axın bankların real sektorunun kreditləşdirilməsindəki iştirakını ləngidir və ya maraqsız edir. Belə ki, ölkədə dövlət qiymətli kağızların (DQK) daha yüksək likvidliyə və gəlirliliyə malik olması və digər qiymətli kağız növlərinin zəif inkişaf etməsi həmin segmentin cəlbediciliyini artırmışdır. Bu da öz növbəsində bankların kredit resurslarının qeyri-real sektora, daha doğrusu, dövlət qiymətli kağızlar bazarına axınını stimullaşdırmışdır. Nəticədə isə real sektorun kreditləşmə səviyyəsi tələb olunan səviyyədə olmamışdır. Ölkədə fəaliyyət göstərən bankların təqdim etdikləri kreditlərin əsas mənbəyi kimi əmanətlərin strukturunu araşdırarkən məlum olur ki, resurs mənbələrinin zəifliyi rentabelliğin səviyyəsinin azalmasına və zərərli işləyən müəssisələrin artmasına səbəb olmuş və deməli, mənfəəti azaltmaqla kredit bazarında, o cümlədən real sektorda bankların kredit təqdim edən subyekt kimi

səmərəli fəaliyyətini zəiflətməmişdir. Lakin müəssisə və təşkilatların, ev təsərrüfatlarının kommersion banklarının passivlərini tamamlamaq imkanları təkəcə onların mənfəətinin, əmək haqlarının və digər pul gəlirlərinin həcmindən (ölçüsündən) deyil, eləcə də iqtisadiyyatın ümumi maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Bu mənada, 2001-ci ilə kimi həyata keçirilən ortodoksal monetar siyasətin ölkə iqtisadiyyatında pul qıtlığı və kütləvi ödəmə yaratması kredit resurslarının və əmanətlərin formalaşmasına mənfə təsir göstərmişdir. Qeyd etməliyik ki, belə bir şəraitdə nəinki real sektorun, hətta bankların da pul (borc) vəsaitinə olan tələbatının ödənilməsi müsbət nəticə verə bilməzdi. Məhz bu baxımdan, bütün bunlar onu qeyd etməyə əsas verir ki, kredit bazarının zəif inkişaf etməsini və real sektorun kreditləşdirilməsini məhdudlaşdıran əsas problem dəyər və müddəti üzrə tarazlaşdırılmış resurs bazasının mövcud olmamasıdır. Azərbaycan Respublikasında kredit bazarının inkişafını və beynəlxalq maliyyə bazarlarına inteqrasiyasının, daha doğrusu, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının, xarici ölkələrin, vətəndaşların kredit bazarlarında iştirakını ləngidən amillərdən biri də ölkənin kredit bazarında əhəmiyyətli kredit riski ölkədə kölgə iqtisadiyyatının mövcudluğu; real sektorda fəaliyyət göstərən müəssisələrin bir çoxunun zərərlə və ya az mənfəətlə fəaliyyət göstərməsi və ya onların maliyyə vəziyyətinin qeyri-sabitliyini və s. qeyd etmək olar. Riskin mövcudluğu ilə bağlıdır. Ölkədə makromaliyyə (o cümlədən, makroiqtisadi) sabitliyin qorunması BVF ilə əməkdaşlıq nəticəsində mümkün olmuşdur. Belə ki, BVF üzv ölkələr arasında valyuta-kredit münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirən, üzv ölkələrə makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması məqsədilə kreditlər verən və texniki yardım göstərən beynəlxalq maliyyə təşkilatıdır. Azərbaycan Respublikası BVF-yə 1992-ci ilin sentyabr ayının 18-də üzv qəbul edilsə də, bu beynəlxalq qurum ilə əməkdaşlıq 1995-ci ildən başlamışdır. 1995-2005-ci illər ərzində ölkəmiz bu fonddan "STF", "Stend-bay", "ESAF", "EFF" kreditləri almış və bu kreditlərin ümumi məbləği \$ 438,50 mln məbləğində olmuşdur. Həmin vəsaitlərin böyük hissəsi qaytarılmışdır. Qalan qaytarılacaq məbləğ ÜDM-in 0,7% hissəsini təşkil edir. BVF və DB-nin

makroiqtisadi sabitləşdirmə strategiyası çərçivəsində digər islahat tədbirlərinin özəlləşdirmə proqramlarının reallaşdırılması, xarici ticarətin liberallaşdırılması, milli valyutanın daxili və xarici dönərliliyinin təminatı ilə bağlı tədbirlər olmuşdur. Bütün bu və ya digər islahat tədbirləri nəticəsində ölkənin maliyyə sektorunda və ümumilikdə iqtisadiyyatında bir sıra müsbət nəticələrin əldə edilməsinə imkan yarandı: yüksək inflyasiya səviyyəsi kəskin olaraq azaldı, büdcə kəsirinin ÜDM-ə nisbəti tənzimlənən səviyyəyə çatdı (12%), Mərkəzi Bankın mərkəzləşdirilmiş kredit faizi 250%-dən 7%-ə endirildi, manatın daxili dönərliliyi təmin edildi, Birinci özəlləşdirmə proqramı başa çatdırıldı və ÜDM-də özəl sektorun payı 70%-i keçdi, ÜDM-in dinamik artımı təmin edildi, əhalinin real pul gəlirləri ilbəil artdı və s. Beynəlxalq Əməkdaşlıq üzrə Yaponiya Bankı (BƏYB) da eyni zamanda enerji sektorunun mühüm maliyyələşmə mənbəyi olmuşdur. O, sektorun inkişafını təmin etmək məqsədilə \$ 339 mln həcmində 40 illik kredit və Sumqayıt şəhərində yerləşən neft-kimya mərkəzinin enerji blokunun tikintisi məqsədilə \$ 100 mln həcmində əlavə kredit ayırmışdır. O, həmçinin Qaradağ rayonunda (Bakının cənubu) yerləşən qaz emalı qurğusundan regiondakı elektrik stansiyasına gedən boru xəttini də maliyyələşdirir. Son illər respublikamızın sürətlə inkişaf etməsi, ÜDM-in artması dayanıqlı inkişaf təsəvvürü yaratmışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qloballaşma böyük imkanlar yaratmaqla yanaşı, eyni zamanda müxtəlif iqtisadi, siyasi, sosial və s. riskləri də artırır. Perspektivdə davamlı inkişaf və milli iqtisadi təhlükəsizlik mövqeyindən bu riskləri izləmək, onlarla işləmək və digər tərəfdən qloballaşma prosesinin genişlənməsi nəticəsində yaranan yeni imkanlardan istifadə etmək bacarığının olması vacibdir. Nəticədə, bir sıra ekspertlərin qeyd etdiyi qlobal iqtisadi tarazlaşmanın qısa zamanda baş verməsi üçün əsas vasitə olan progressiv struktur siyasətinin həyata keçirilməsi zərurəti yaranır. Məlumdur ki, xarici ticarətin liberallaşması zamanı sahələrin ixrac maraqlarının artması və dünya iqtisadi sisteminə istiqamətlən məsi zəminində daxili bazarın maraqlarına cavab vermək istəyinin azalması meylə ola bilər. Yəni bir tərəfdən tərəf müqabillərinin sayının artması və bunun nəticəsi kimi öz

işgüzarlıq fəaliyyətində müqayisələrin çoxalması və nəticədə məqsədlərinə və maraqlarına cavab verən (bəzən yerli deyil, xarici) partnyorların seçilməsi, digər tərəfdən milli bazarda daha rəqabəqabiliyyətli xarici istehsalçılar tərəfindən sıxışdırılma ehtimalının artması h əm investisiya qoyuluşları sahəsində, həm də innovasiyaya olan tələbatlar sahəsində dəyişkənliyə səbəb olduğundan milli iqtisadiyyatda dərin enmə v ə böhran hallarının baş verməməsi üçün progressiv struktur siyasətin xarici bazara istiqamətlənməsi ilə yanaşı, daxili tələbin yerli istehsal hesabına ödənilməsinin də proqnozlaşdırılması vacib sayılır. Davamlı inkişaf baxımından səmərəli hesab edilməyən xammal əsaslı ixracın dayandırılması üçün struktur dəyişikliklərin aparılmasında bilavasitə əsas kimi götürülən innovasiya prosesinin istehsal güclərinin maddi amillərinin təkmilləşdirilməsi, qeyri–istehsal sahələrinin texniki vasitələrinin inkişafı v ə təbiətdən istifadənin yaxşılaşdırılması istiqamətində r eallaşdırılması və sənayedə islahatların aparılması ehtiyacı yaranır. Sənaye istehsalı 2004-cü ilə nisbətən 2004-cü ildə 2,7 dəfə artmışdır. On bir il ərzində ölkə iqtisadiyyatına \$ 180 mlrd investisiya qoyulmuşdur. 2004-cü ildə respublikanın valyuta ehtiyatı \$1,8 mlrd idisə, bu rəqəm 2015-ci ilin əvvəlinə \$ 50 mlrd çox olmuşdur. 2014-cü ilin “Sənaye ili” elan edilməsi və bu çərçivədə tədbirlər planının icrası regionlarda da sənayenin inkişafına təkan vermiş ötən il regionlarda 105 sənaye müəssisəsi açılmışdır. Ümumilikdə “Sənaye ili” də görülmən tədbirlər nəticəsində qeyri-neft sənayesi 9 faiz artmışdır. Son illərdə sənayedə həyata keçirilən dövlət dəstəyi tədbirləri o cümlədən 124 layihənin maliyyələşdirilməsinə 380 milyon manat güzəştli kreditin verilməsi nəticəsində bir sıra sənaye məhsulları üzrə idxaldan asılılıq azalmış, bəziləri üzrə isə ixrac potensialı yaranmışdır. 14 rayonda gündəlik istehsal gücü 820 ton olan 28 müasir çörək zavoduna 50 milyon manat güzəştli kredit ayrılmış və artıq 22 zavod istifadə verilməmişdir. Beynəlxalq İnkişaf Təşkilatı -1960-ci ildə yaradılmışdır. Adambaşına düşən milli gəlirə görə yoxsulluq həddinin aşağısında olan ölkələrə kredit verməkdədir. Bu ölkələrə ümumi olaraq sıfır faizli və 35-40 il müddətli kreditlər verilir. Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası

verdiyi kreditlərin şərtləri müəyyən edilərkən onu alan ölkənin ödəmə qabiliyyəti imkanları və ölkələrdə adambaşına düşən gəlir in məbləği nəzərə alınır. Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası öz maliyyə imkanlarını ən yüksək inkişaf etmiş ölkələrin ayırdığı pulların hesabına formalaşdırır. Beynəlxalq Maliyyə Əməkdaşlığı -1956-cı ildə yaradılmışdır. Bu təşkilat inkişaf etməkdə olan ölkələrdə özəl sektora kredit vermək və özəl sektorun inkişafına kömək etmək məqsədi ilə ixtisaslaşmışdır. Onun əsas məqsədi “üçüncü dünya” ölkələrində özəl sektorun inkişafı üçün vəsait toplamaq və onu həmin ölkələrə istiqamətləndirməkdir. Bunun üçün Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası həm onun sərəncamında olan vəsaitlərdən, həm də bu məqsəd üçün digər mənbələrdən cəlb olunmuş vəsaitlərdən istifadə edir. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası öz maliyyə imkanlarının 80%-ni beynəlxalq maliyyə bazarlarından, 20%-ni isə Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankından borc götürür. Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasından fərqli olaraq bu təşkilat kreditləri güzəştisiz, bazar şərtlərinə uyğun faizlə təklif edir . Kreditlər 3-15 il müddətinə verilir. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası verilən kreditlərin qaytarılmasını təmin etmək məqsədi ilə zəruri hallarda kredit ayrılarkən onu alan firmanın səhmlərinin bir hissəsinə sahib olma şərtini irəli sürür. Yalnız kredit ödənildikdən sonra və ya onun ödənilməsi üçün tam əminlik yarandıqdan sonra Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası alınan səhmlərə sahiblik hüququnu geri qaytarır. Hazırda 180 ölkə Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyasının maliyyə imkanlarından istifadə edir. Dünya Bankının vermiş olduqları kreditlər layihə kreditləri, proqram kreditləri, ölkədaxili pul kreditləridir. Bankın kredit siyasəti layihə krediti üzərində qurulmuşdur. Digər kreditlər bir o qədər də yaxşı inkişaf etməmişdir. Kreditin qiymətləndirilməsində, istifadə ediləcək fondların borclu olan ölkənin istehsal həcmi və iqtisadi baxımdan səmərəliliyi nəzərə alınır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə, layihə kreditləri qədər proqram kreditlərinə, yəni inkişafa ümumi olaraq lazım olan xammal, yerli istehsalın inkişafı üçün müəyyən miqdarda pula ehtiyac var idi. Halbuki Dünya Bankı 1987-ci ilə kimi ancaq layihə krediti verirdi. O vaxtdan etibarən layihə

kreditləri ilə birgə ölkələrin aldığı kreditlərin geri qaytarılmasına köməklik göstərən proqram kreditləri də verilirdi. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə ayrı bir xüsusiyyətə malik bəzi layihələr də mövcuddur ki, bunların milli valyuta dəyərindən xərclərlə nisbətə idxalat ehtiyacları olduqca azdır. Bəlli şərtlər çərçivəsində Dünya Bankından kredit ala bilmək üçün ilk növbədə tələblərə uyğun bir layihə hazırlanmalıdır. Amma Dünya Bankının mütəxəssisləri birbaşa layihənin hazırlanmasında iştirak edə bilirlər. Dünya Bankı maliyyə yardımı etməklə bərabər, texniki köməkliklər də göstərir. Layihələrin hazırlanmasında Dünya Bankı tərəfindən müəyyən edilmiş və icra edilməsi vacib olan bəzi standartlar vardır. Layihə krediti verilərkən Dünya Bankının mütəxəssisləri verilən layihələri iqtisadi, maliyyə və texniki cəhətdən təhlil edir. Bu layihələr tək-cəhətli təhlil edilmir. Kredit almaq üçün əsas amil, üzv olan ölkənin krediti qaytara bilmə gücünə malik olmasıdır. Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasının (BİA) kreditlərini yalnız kassıb ölkələr ala bilər. BİA kriteriyaları yoxsulluq və kredit ödəmə qabiliyyətinin kifayət qədər olmamasından asılıdır. BİA vəsaitlərini almaq üçün nəticə planı çərçivəsində yoxlamaları keçməlidirlər. İstisna hallarda BİA mövcud kriteriyaya o ölkələrdə daxil edir ki, ÜDM “kəsişmə nöqtəsi əməliyyatı”nı qabaqlayır və iqtisadiyyatın yenidən qurulması kimi iri layihələri həyata keçirirlər, lakin BYİB vəsaitlərini almaq üçün kredit qabiliyyətli deyillər. Adambaşına gəlir 885 ABŞ dollarından aşağı düşən az kredit qabiliyyətli ölkələr BYİB və BİA kreditlərindən ibarət olan kompleks maliyyədən istifadə edə bilirlər. Ümumiyyətlə, adambaşına illik 5225 ABŞ dollarından aşağı gəlir düşən ölkələr BYİB borclarını ala bilirlər. İllik gəlir 5225 ABŞ dollarına çatanda BYİB vəsaitlərinə giriş qadağan olunur. Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasının (BİA) kreditlərini yalnız kassıb ölkələr ala bilər. BİA kriteriyaları yoxsulluq və kredit ödəmə qabiliyyətinin kifayət qədər olmamasından asılıdır. BİA vəsaitlərini almaq üçün nəticə planı çərçivəsində yoxlamaları keçməlidirlər. İstisna hallarda BİA mövcud kriteriyaya o ölkələrdə daxil edir ki, ÜDM “kəsişmə nöqtəsi əməliyyatı”nı qabaqlayır və iqtisadiyyatın yenidən qurulması kimi iri layihələri həyata keçirirlər, lakin BYİB vəsaitlərini almaq üçün kredit qabiliyyətli deyillər.

Adambaşına gəlir 885 ABŞ dollarından aşağı düşən az kredit qabiliyyətli ölkələr BYİB və BİA kreditlərindən ibarət olan kompleks maliyyədən istifadə edə bilirlər. Ümumiyyətlə, adambaşına illik 5225 ABŞ dollarından aşağı gəlir düşən ölkələr BYİB borclarını ala bilirlər. İllik gəlir 5225 ABŞ dollarına çatanda BYİB vəsaitlərinə giriş qadağan olunur. Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sektoru üzrə ixracın artırılması ilə bağlı görülən tədbirlər nəticəsini verməkdədir. 2017-ci ilin aprel ayı ərzində 377 şirkət tərəfindən \$143 mln həcmində qeyri-neft sektoruna aid mal ixrac olunub. Aprel ayı üzrə ixrac olunan əsas mallar qızıl, təzə və ya soyudulmuş tomat, kimya sənayesi məhsulları, elektrik enerjisi fındıq, pambıq lifi, şəkər, alüminium, xurma, alma və s. dir. Aprel ayında qeyri-neft məhsullarının ixrac edildiyi ölkələrin siyahısında ilk beşlikdə Rusiya, Türkiyə, İsveçrə, Gürcüstan və İtaliya qərarlaşmışdır. Məlumat üçün qeyd edək ki, 2017-ci ilin 4 ayı ərzində isə qeyri-neft sektoru üzrə ixrac 2016-cı ilin müvafiq ilə müqayisədə 22 faiz artmışdır. Bu ixrac əməliyyatlarında 846 şirkət iştirak etmişdir.

Nəticə

Mövzu ilə əlaqədar elmi-praktiki və elmi-nəzəri mənbələrə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar: Azərbaycan Respublikası üçün qarşıda duran əsas məqsəd qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi və yoxsulluq səviyyəsinin daim azaldılmasının təmin olunması təşkil edir. Ölkəmiz üçün mühüm məqamlardan biri inflyasiyanın və Holland Sindromunun qarşısını alınması və həmçinin qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşunun artırılması və sahibkarlığın inkişafına mane yaradan məsələlərin aradan qaldırılması nəticəsində iqtisadi artım amillərini genişləndirməkdir. Son illərdə ÜDM-un əsas hissəsini demək olar ki, qeyri neft sektoru sahələri tutur. Bunu əsas səbəbi ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun gözlə görülə biləcək dərəcədə artmasıdır. Hazırda Azərbaycan Respublikası üçün kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişafı mühüm əhəmiyyəti vardır. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişafı regionlarda yoxsulluq səviyyəsinin aşağı düşməsinə təsir edir. Kənd təsərrüfatı sektorunun özünə xas cəhətləri vardır və kreditin səmərəliliyi baxımından məqsədə uyğundur. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı sahəsində kreditlərin cəlb edilməsi üçün mühüm imkanlardan biri ipoteka kreditlərinin regionlarda inkişafını təmin etməkdir. Regionlarda ipoteka kreditlərinin artırılması, regionlarda torpaq bazarının inkişafına əlverişli mühit yaradır. Azərbaycanın kredit bazasında geniş təmsil olunmayan və ya hələdə mövcud olmasına baxmayaraq geniş potensial imkanlarla zəngin olan xidmət sahələri (qış turizmi və ya sığortanın istifadə olunmayan sahələri) xüsusi metodlarla tətbiq olunmalıdır. Turizm sahəsinin inkişafı iş yerlərinin artması ilə nəticələnir və beliklə işsizlik səviyyəsi aşağı düşür. Tədqiqatlara görə turizm sektoru dövlət büdcəsinin 20-25 %-ini təşkil edərsə neft sektorundan asılılıq tamamilə aradan qalxar. Ölkənin iqtisadi inkişafı üçün həyata keçirilən uğurlu qeyri-neft strategiyasının effektiv nəticələrindən əldə olunan gəlirlər insanlara, onların sosial problemlərinin həllinə, həyat səviyyələrinin yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənir. Bazar iqtisadiyyatı liberal xüsusiyyətləri ilə yanaşı əhalinin sosial müdafiəsi institutunun yaradılması kimi sosial yönümlü

tədbirlərin həyata keçirilməsini də nəzərdə tutur. Bildiyimiz kimi dövlətlərin sahib olduğu sərvətlər müəyyən müddətdən sonra tükənəcəkdir. Məhz buna görə də daha çox gəlir əldə etməyə imkan verən insan kapitalının inkişafı bütün ölkələr üçün mühüm məsələdir. Demək olar ki, bütün dünya ölkələrində bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Araşdırmalara görə 2017-ci il üzrə qeyri-neft sektoru büdcə gəlirlərinin 50,8 %-i təşkil edəcəkdir. Bu da o deməkdir ki, 2016 cı illə müqayisədə 6,6%, 2015 ci illə müqayisədə isə 11,3% çoxdur.

Ölkəmiz üçün diversifikasiyaya nail olmağın istiqamətləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- ❖ Qeyri-neft sektorunda idxalı əvəz edən məhsulların istehsalının dərinləşməsi;
- ❖ Respublikamızda regional inkişafın təmin olunması və həmçinin regionlar arasında balanslı formada inkişafa nail olunması;
- ❖ İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyasının və istehsal texnologiyasının tətbiqi nəticəsində yüksək texnoloji və rəqabətdavamlı məhsulların istehsalı;
- ❖ Qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracının artırılması və qeyri-neft sektorunun ixracının diversifikasiyasının təmin edilməsi.

İstər nəzəri, istərsə də praktiki araşdırmalar göstərir ki, qeyri-neft sektorunun maliyyə dayanıqlığının yüksəldilməsi ilə inkişafı və onun maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin bərpasının və təmin edilməsinin mühüm istiqamətini təşkil edən maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əhəmiyyətli və vacib mənbə rolunu oynayır. Eyni zamanda maliyyə təhlükəsizliyi ölkənin milli təhlükəsizliyinin digər aspektləri və səviyyələrinin effektiv şəkildə reallaşdırılmasını və həyata keçirilməsini təmin edən ən mühüm vasitələrdən biri hesab edilir. Bu baxımdan ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsində qeyri-neft sektorunun maliyyə resurslarına olan tələbatın və ehtiyacların ödənilməsi əlverişli və mühüm rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsi. S.Mustafayev, Bakı 2015-1iyul.
2. Qeyri-neft sektorunun inkişafı dövlətin diqqət mərkəzindədir. Rauf Şirəliyev, Bakı 2016-24 yanvar.
3. Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri. İqbal Məmmədov, Bakı 2012
4. Qeyri-neft sektoru Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı qüvvəsinə çevrilir. Səbuhi Məmmədov 2015-16 avqust. Xalq qazeti.
5. İqtisadi artım daha çox qeyri-neft sektoru hesabına baş verəcək. Rüfət Nadiroğlu Bakı-2017-23 fevral.
6. Turizm qeyri-neft sektorunun inkişafında xüsusi çəkiyə malikdir. Azərbaycan 2016-13 avqust.
7. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı. 2002-17 avqust 753 nömrəli fərman ilə təsdiqlənmişdir.
8. Azərbaycan 2020 “Gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012- 29 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.
9. Sənaye parkı haqqında qəbul olunmuş əsasnamə. 2013-ci il 24 aprel tarixli Azərbaycan Respublikasının prezidenti tərəfindən təsdiqlənmiş 865 nömrəli fərman.
10. Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2009-2013)
11. Qeyri-neft sektorunun inkişafında kreditlərin rolunun qiymətləndirilməsi. F.A.Mustafayev. Bakı-2013
12. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda ixrac potensialından istifadəninə tənzimlənməsi problemləri. Vüqar Əliyev. Bakı-2015.
13. Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektourununa investisiyaların cəlb olunmasının müasir vəziyyəti və perspektivləri.Teymur Vəliyev. Gəncə-2014.
14. Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşu və onun tənzimlənməsi. R.Əsgərov. Gəncə-2016.

15. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. A.Şəkərəliyev. Bakı-2016.
16. Oil exporters Economic Development in an Interdependent World. International Monetary Fund. Washington-1983.
17. Oil funds and revenue management in transitions economies: The case of Azerbaijan and Kazakhstan. İMF 2003. Jon Wakeman-Linn, Paul Mathieu, Bret van Selm.
18. Курс экономической теории/ род редакция В.В.Федоровича Москва 2000, 402 с
19. Maliyyə potensialı:formalaşma və aqrar sahənin prioritetliyi. M.M.Sadıqov. Bakı-2009.
20. Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşması problemləri. M.M.Sadıqov Bakı-2001.
21. Regional inkişaf proqramları: nəzəri və praktik məsələlər. Bakı-2010. Monoqrafiya.
22. Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası. İ.Aliyev. Bakı-2014.
23. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 25 avqust tarixli sərəncamı ilə 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair dövlət proqramı.
24. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 23 yanvar tarixli Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarında dövlət dəstəyi haqqında sərəncamı.
25. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 21 avqust tarixli Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının toxum, gübrə və damazlıq heyvanlar ilə təmin olunmasına əlavə dəstək verilməsi haqqında sərəncam.
26. Milli iqtisadiyyatda investisiya qərarlarının qəbulu mexanizmi və ona təsir edən amillər. İqtisad elmləri: Nəzəriyyə və praktika jurnalı 2010
27. Azərbaycan Respublikasının 2017-ci ilin dövlət və icmal büdcələri üzrə layihələrin təqdimatı.

28. Aərbaycanın iqtisadi və sosial araşdırmalar jurnalı. Tural Əbdülhəsənov. Bakı-2016.
29. Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. İ.D.Abasov. Bakı-2012.
30. Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclas.
31. Qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası. Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası fəaliyyətdədir. 2014-Aprel.
32. Егел Е.А. Роль человеческого капитала в современной экономике.
33. Education at a Glance 2011. OECD indicators.
34. Доклад о состоянии здравоохранения в мире 2010.
35. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər Arif Şəkərəliyev, Qoşqar Şəkərəliyev. Bakı 2016.
36. İnternet saytları:

<http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2011/>

www.fao.org

www.senaye.gov.az

www.cia.gov

www.president.az

www.cesd.az

www.worldbank.org

www.anl.az

www.azerbaijans.com

www.e-qanun.az

www.socar.az

www.stat.gov.az

www.cbar.az

www.maliyye.gov.az

www.economy.gov.az

SUMMARY

Master`s thesis executed in the subject of “The opportunities to use of international credits for increasing the export potential of the Azerbaijan non-oil sector.” consists of introduction, three parts, conclusion and suggestions and the list of references.

The introduction describes relevance of topic, the subject and the object of research, information base of research, its purpose and objectives, its scientific novelty and practical importance.

In the first part of master dissertation the current state of development of Azerbaijan's non-oil sector has been researched. The first chapter analyzes the existing structure and the development of factors affecting of the national economy.

The second part of master dissertation is called “The development of non-oil sector in the context of increasing human capital and economic sustainability criteria”. In this chapter factors affecting the development of the competitiveness of non-oil sector have been analyzed. Also increasing the role of human capital in the development of non-oil sector.

The last part of master dissertation is called “The importance of non-oil sector in the future strategy and prospects for the use of international credit experience”. In this chapter, Azerbaijan in 2020: strategic vision and development priorities are studied methods and importance. Also The promotion of non-oil exports have been exploring the use of international credit experience.

РЕЗЮМЕ

Магистерская диссертация на тему “Возможности использования международных кредитов в увеличение экспортной потенциалов нефтегазового сектора Азербайджана” состоит из введения, трех глав, заключения, рекомендации и библиографического списка.

Введение диссертации охватывает актуальность темы, объекта и субъекта, целей и обязанностей исследований, информационную базу, научные инновации и практическую значимость исследования.

В первой части магистерской диссертации были исследованы структурирование соответствующей области национальной экономики и факторы которые влияют на формирование этой области.

Важность развития нефтегазового сектора в свете современных вызовов. (потребностей)

Вторая часть магистерской диссертации называется “Развитие нефтегазового сектора в контексте развития человеческого капитала и экономических критериев устойчивости”. В этой главе рассмотрены меры направленных на конкурентоспособность нефтегазового сектора и развитие финансовой стабильности.

Кроме того, повышение роли нефтегазового сектора в развитии человеческого капитала.

Последняя часть называется “Важность нефтегазового сектора в перспективной стратегии и возможности использования международного кредитного опыта”. В этой главе изучен Азербайджан 2020: Использование международного кредитного опыта в стимулировании (продвижении) экспорта в нефтегазовом секторе.

Referat

Müasir dövrdə ölkəmizin dünya birliklərinə inteqrasiyanın müvəffəqiyyətlə reallaşması iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması yönündə uğurlar qazanmışdır. Son illərdə məlumdur ki, Azərbaycan Respublikası borc alan bir ölkədən borc verən bir ölkəyə çevrilmişdir və bu proses qloballaşma dövründən kifayət qədər uğurla nəticələnməkdədir. Bunun əsas səbəbi ulu öndər cənab Heydər Əliyevin və onun davamçısı olan Cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi yüksək iqtisadi-siyasi strategiyanın nəticəsidir. İqtisadiyyatın dinamik inkişafının təmin olunması ilk öncə inkişafın diversifikasiyasının reallaşdırılmasına zəruriyyət yaradır. Buna görə də Azərbaycan Respublikasının qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və bu sektor üzrə ixrac potensialının artırılması mühüm strateji əhəmiyyəti daşıyır. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi həm bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafının effektivliyinə, həm də dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılması və onun müxtəlif mənbələrdən formalaşdırılması baxımdan mühüm hesab olunur. Qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ixrac gəlirlərinin artırılmasına da birbaşa təsir edir. Bunları nəzərə alaraq dövlət başçısı tərəfindən qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş məsələlərin reallaşmasına daha çox üstünlük verilməkdədir.

Magistr dissertasiyasının məqsədi Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması və beynəlxalq kreditlərdən istifadənin imkanlarının müəyyən edilməsidir.

Bundan irəli gələrək tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələrin həyata keçirilməsi diqqətə alınmışdır:

-Milli iqtisadiyyatda mövcud olan qeyri-neft sektoru sahələrinin araşdırılması və təhlili;

-Ölkədə qeyri-neft sektorunda istehsalın effektivliyinin artırılması və ixrac potensialının genişlənməsi;

-Qeyri-neft sektorunun inkişafının təkmilləşdirilməsi;

-İnsan kapitalının artırılmasında qeyri-neft sektorunun rolu;

- Qeyri-neft sektorunun inkişafını vacib edən amillərin müəyyənləşdirilməsi;
- Müasir çağırışlar fonunda qeyri-neft sektorunun inkişafının zəruriliyi;
- Qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialının müəyyənləşdirilməsi;
- Qeyri-neft sektorunun inkişafının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi və dövlət tərəfindən stimullaşdırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- Tədqiqatın predmetini qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının artırılması və bu sektorunun inkişafı üçün həyata keçirilən tədbirlər.

Tədqiqatın obyektini Azərbaycan Respublikasının qeyri neft sektoru təşkil edir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını dialektik məntiq, kompleks və sistemli yanaşma müd-dəaları təşkil edir. İşdə elmi abstraksiya, təhlil və sintez, qruplaşdırma və müqayisə metod-larından istifadə edimişdir.

Tədqiqatın nəzəri əsasını Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunları, Nazirlər Kabinetinin sərəncam və qərarları, Azərbaycan Respublikasının prezidentinin fərmanları və başqa hüquqi əsaslı sənədlər.

Tədqiqatın informasiya bazasını Dissertasiya işində həm yerli, həm də xarici ədəbiyyatlardan, elektron resurslardan, dövri mətbuat mənbələrindən istifadə olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Mərkəzi bankın və həmçinin başqa dövlət qurumları, Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsinin statistik və hesabat məlumatları.

Tədqiqatın elmi yeniliyi Qeyri-neft sektorunda ixrac imkanlarının artırılması uzunmüddətli dövrdə iqtisadi reallıqlarına sistemli və ümumi şəkildə yanaşmadan ibarətdir. Aparılan tədqiqatlardan sonra aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- Qeyri-neft sektorunun inkişafını vacib edən amillər;
- Ölkədə qeyri-neft sektorunda istehsalın effektivliyinin artırılması və ixrac potensialının genişlənməsinə dair təklif və tövsiyələr hazırlanmışdır;
- Qeyri-neft sektorunun müasir vəziyyətinin araşdırılması;

- Ölkədə iqtisadiyyatın inkişafı üçün qeyri-neft sektorunun vacibliyi diqqətə çatdırılmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, milli iqtisadiyyatın mövcud sahə strukturlaşması və onun formalaşdırılmasına təsiri və həmçinin qeyri-neft sektorunun əhəmiyyəti və beynəlxalq kredit təcrübəsindən istifadənin perspektiv amilləri araşdırılmış bu sahədə müəyyən təkliflər verilmişdir. Dissertasiya işindən gələcək dövr üçün bu mövzu istiqamətində müəyyən tədqiqatların həyata keçirilməsində istifadə oluna bilər.

Dissertant: İsmayılova Nuray Vilayət qızı.

Elmi rəhbər: i.e.n., dosent. A. A. Babayev